

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Η ΠΡΩΤΑΡΧΗ ΤΗΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ

ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ *

Α'

Τὸ βασικὸ ἐρώτημα σχετικῶς μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία εἶναι: ποῦ εὐρίσκεται καὶ ποιά εἶναι ἡ πρωταρχὴ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας; Ἄν κατορθώσῃ κανεὶς νὰ διαγνώσῃ τὸ σημεῖο, ὅπου μέσα ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν ψυχοσωματικῶν καὶ ψυχοπνευματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει νὰ ξεχωρίζῃ ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία ὡς ἰδιαίτερη ἐνέργεια, τότε θὰ μπορέσῃ ν' ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα τοῦτο. Μερικοὶ ἐζήτησαν νὰ ἐξηγήσουν τὴν οὐσία καὶ τὴ σημασία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας στηριζόμενοι στὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκοῦν τὰ ἔργα τῆς τέχνης στὴν πνευματικὴ καὶ συναισθηματικὴ κατάσταση καὶ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅμως γιὰ νὰ καθορίσῃ κανεὶς τὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ τὸ ἔργο τῆς τέχνης πρέπει πρῶτα νὰ γνωρίζῃ ποῦ ἔγκειται ἡ οὐσία καὶ ποῦ τοποθετεῖται ἡ πρωταρχὴ του. Τὸ πρόβλημα ὅμως τοῦτο εἶναι ἀδύνατο νὰ λυθῇ, ἂν δὲν ἐξηγηθῇ ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἔξω κόσμο.

Ὅτι τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου δὲν εἶναι ἐξ ἀρχῆς καὶ ἀφ' ἑαυτῶν ἔτοιμα γιὰ τὴν ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ὅτι οἱ αἰσθήσεις εἰσδέχονται μόνον ἀπλὲς ἐπιδράσεις, τὶς ὁποῖες καὶ διαμορφώνει ἡ συνείδηση σὲ ἀντικείμενα, τοῦτο, ἐνῶ εἶναι ἓνα βασικὸ γεγονός, συνήθως τὸ λησμονοῦν οἱ ἄνθρωποι. Ἡ ἀπλοϊκὴ ἀντίληψη, ὅτι ὑπάρχει ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὸ ἄτομο ποὺ αἰσθάνεται, ποὺ ἔχει παραστάσεις καὶ γνώσεις, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ κόσμος τῶν ὄντων, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὴν ἀντίληψη, ὅτι αἰσθήματα, παραστάσεις καὶ ἔννοιες εἶναι τὰ μόνα μὲ τὰ ὁποῖα ἔχει ὁ ἄνθρωπος πάντοτε νὰ κάμῃ, μὲ τὰ ὁποῖα πάντοτε καταγίνεται. Γιὰ τὰ λεγόμενα ὄντα δὲν ἔχομε καμμιά ἄμεση αἴσθηση. Τὸ εἶναι καὶ ἡ πραγματικότης, γιὰ τὰ ὁποῖα τόσο συχνὰ μιλάμε, συνίστανται γιὰ μᾶς ἀπὸ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα διαμορφώνομε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, ἀπὸ τὰ αἰσθήματα, τὶς παραστάσεις καὶ τὶς ἔννοιες, πράγματα ποὺ εἶναι δικά μας. Καὶ τὰ τρία

* Μέρος τοῦ βιβλίου Αἰσθητικὴ ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ συγγραφέως Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία.

αὐτὰ εἶναι δικά μας μορφώματα. Ἀπαιτεῖται βεβαίως μεγάλη φιλοσοφική ἀφαίρεση γιὰ νὰ καταλάβωμε ὅτι αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομε συνήθως πραγματικότητα στηρίζεται σὲ μιὰ διαδικασία, ποὺ γίνεται μέσα μας μὲ τὴ βοήθεια τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν ἐπιδράσεων ποὺ δέχονται ἀπ' ἔξω. Τὸ πρῶτο βεβαίως ποὺ πρέπει νὰ καταλάβωμε εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τοῦ αἰσθάνεσθαι, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἱκανότητες ποὺ συνεργάζονται μὲ αὐτὴν, δηλαδὴ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴ διάνοια, ἐξαρτᾶται ὅ,τι ὀνομάζομε πραγματικότητα. Ὅμως γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ κανεὶς αὐτὴν τὴ σκέψη πρέπει νὰ ὑψωθῇ σ' αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομε ἀφηρημένη φιλοσοφική σκέψη.

Ὁ ἄνθρωπος, προτοῦ ἀποκτήσῃ τὴν ἱκανότητα νὰ ἀμφιβάλλῃ, ἔχει πεισθῇ ὅτι ὑπάρχει ἀπέναντί του ὁ κόσμος τῶν ὄντων, τὰ ὅποια, ὅπως πιστεύει, εἶναι ἔτοιμα, καὶ αὐτὸς δὲν κάνει τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ τὰ παραλάβῃ μὲ τὴν αἴσθησή του καὶ τὶς λοιπὲς ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς δυνάμεις του. Τὸ εἶναι καὶ ἡ πραγματικότης γιὰ τὸν ἀφιλοσόφητο ἄνθρωπο εἶναι ἓνας κόσμος ἔτοιμος, καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ δίδῃ ὀνόματα σὲ διάφορα ἀντικείμενα. Γιὰ τὸν ἀφιλοσόφητο ἄνθρωπο οἱ λέξεις ἀντιπροσωπεύουν τὰ ἔτοιμα ἀντικείμενα, γιὰ πολλοὺς μάλιστα ταυτίζονται μὲ τὰ πράγματα. Πάντως καὶ γιὰ ὅσους πιστεύουν στὴν ἀπόλυτη, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο ὑπάρξη τῶν ὄντων καὶ γιὰ ὅσους ἔχουν κατανοήσῃ ὅτι τὰ λεγόμενα ὄντα εἶναι σχετικὰ μὲ τὸ ὑποκείμενο καὶ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ αἰσθάνεσθαι καὶ τὶς λοιπὲς ψυχοδιανοητικὲς τοῦ ἐνέργειας, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ μέσον γιὰ νὰ ἐκφράσωμε τὸ εἶναι καὶ τὴν πραγματικότητα. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ σταθοῦμε γιὰ νὰ ἐπεξηγήσωμε ποιά εἶναι πράγματι ἡ σημασία, ἡ ἀξία καὶ τὸ ἔργο τῆς γλῶσσας.

Στὴν προσπάθεια ποὺ ἔχει γίνει νὰ κατανοηθῇ ποῦ ἔγκειται ἡ οὐσία τῆς γλῶσσας ἔχει πλέον γίνει δεκτό, ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι μία μορφή ἐκφραστικῆς κινήσεως, εἶναι μία φωνητικὴ χειρονομία, ἓνα φευγαλέο νεῦμα. Τοῦτο εἶναι ἓνα ἀπόκτημα τῆς φιλοσοφίας τῆς γλῶσσας. Ἡ οὐσία ὅμως μιᾶς ἐκφραστικῆς κινήσεως ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἴδια εἶναι ἐξωτερικῶς αἰσθητὴ καὶ ὅτι εἶναι κατανοητὴ ἀπὸ τὴ νοημοσύνη τοῦ ἄλλου, τοῦ διπλανοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι προϋποθέτει κανεὶς σιωπηρῶς ὅτι ἐκεῖνο ποὺ ἐκφράζει μὲ τὴ γλῶσσα ὑπάρχει προτοῦ τὸ ἐκφράσει καὶ ὅτι, ὅπως ὑπάρχει, ἔτσι μὲ τὴν ἐκφρασή του γίνεται ἀντικείμενο ἀνακοινώσεως. Ἐχομε τόσο μεγάλη ἐκτίμηση στὴ λέξη, ἐπειδὴ προϋποθέτομε καὶ δεχόμαστε ὅτι κλείνει μέσα της καὶ ἐκφράζει κάθε τι ποὺ ἔχει ἤδη γίνει κτῆμα τοῦ πνεύματός μας. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ τονίζει μιὰ παλαιὰ θεωρία, ὅτι δηλαδὴ τὸ πνεῦμα θέτει στὴν ὑπηρεσία του τὰ ὄργανα τοῦ σώματος. Μόνο μὲ τὴν παλαιὰ αὐτὴ θεωρία συμβιβάζεται ἡ παραδοχὴ, ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφράσῃ ἓνα περιεχόμενό του, ποὺ ἀπέκτησε μὲ τὴν αὐτενέργειά του, μέσῳ μιᾶς σωματικῆς διαδικασίας, ἡ ὁποία εἶναι προσιτὴ

στις αἰσθήσεις. Καὶ ὅμως ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὴ σχέση πνεύματος καὶ σώματος δὲν εὐσταθεῖ. Διότι ὅ,τι ὀνομάζουμε ἐκφραστικὴ κίνηση δὲν γίνεται σωματικὴ κατὰ τὸ τελευταῖο στάδιό της, τὸ ὁποῖο εἶναι προσιτὸ στὶς αἰσθήσεις, ἀλλὰ ἔχει ἐξ ἀρχῆς τὰ γνωρίσματα σωματικῆς διαδικασίας. Συνεπῶς τὸ νόημα τῆς ἐκφραστικῆς κινήσεως δὲν ἔγκειται στὸ ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ αἰσθητὸ σημεῖο ἑνὸς πνευματικοῦ περιεχομένου, ἀλλὰ ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ βαθμίδα, τὴν τελευταία, μιᾶς ψυχοφυσικῆς διαδικασίας. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἐκφραστικὴ κίνηση δὲν εἶναι ἐκφραση ἑνὸς ψυχικοῦ γεγονότος, ἀλλὰ ἡ ἐξέλιξη μιᾶς ψυχοφυσικῆς διαδικασίας. Τοῦτο πρέπει νὰ ἰσχύη γιὰ κάθε ἐκφραστικὴ κίνηση, συνεπῶς καὶ γιὰ τὴ γλῶσσα, γιὰ τὶς λέξεις.

Σύμφωνα μὲ αὐτά, προκειμένου γιὰ τὴ σημασιολογικὴ ἀξία, ποὺ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε στὶς λέξεις, οἱ ὁποῖες εἶναι προϊόν τῆς σωματικῆς-πνευματικῆς μας ὀργανώσεως, καταλήγουμε στὸ ἀκόλουθο ἀποτέλεσμα: Ἄν ἡ γλωσσικὴ ἐκφραση σημαίνει κάτι πραγματικό, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀντικείμενο τῆς σκέψεως καὶ τῆς γνώσεώς μας, τότε θὰ πρέπει νὰ στηριχθοῦμε στὴν ἀντίληψη τοῦ ἀπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ, δηλαδή νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ πραγματικότης εἶναι δεδομένη, δίχως τὴ συμμετοχὴ μας γιὰ τὸ σχηματισμὸ της, δηλαδή νὰ ἀποκλείσουμε ὁλωσδιόλου τὴ σκέψη, ὅτι πρέπει πρῶτα νὰ τὴν αἰσθανθοῦμε γιὰ νὰ μπορούμε νὰ εἰποῦμε ὅτι εἶναι δεδομένη. Ἐξ ἄλλου θὰ πρέπει τότε πνεῦμα καὶ σῶμα νὰ τὰ θεωρήσουμε ὡς ἀυθιπόστατα στοιχεῖα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴ σχέση τῆς ὑποταγῆς τὸ ἓνα στὸ ἄλλο. Ἄν ὅμως συνειδητοποιήσουμε, ὅτι κάτι ποὺ τὸ χαρακτηρίζουμε ὡς πραγματικό, τὸ κατέχομε μόνον ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας, τῆς ὁποίας ἐμεῖς εἴμαστε τὸ θέατρο ὡς ὄντα ποὺ αἰσθάνονται, ποὺ ἔχουν παραστάσεις καὶ ὡς ὄντα ποὺ σκέπτονται, τότε θὰ καταλάβωμε ὅτι ἓνα πνευματικὸ ἀποτέλεσμα καὶ ἡ αἰσθητικὴ του ἐκφραση, ἓνα νόημα καὶ ὁ αἰσθητὸς συμβολισμὸς δὲν εἶναι δύο πράγματα, ἀλλὰ ὅτι πνευματικὰ ἀποτελέσματα εἶναι δυνατό νὰ φανερωθοῦν μόνον μὲ αἰσθητὰ σύμβολα. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὴ γλῶσσα πρέπει νὰ τὴ θεωροῦμε ὡς μία μορφή, μὲ τὴν ὁποία κατέχομε τὴν πραγματικότητα καὶ ὄχι ὡς ἓνα ὄργανο, μὲ τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζουμε μιὰ πραγματικότητα ποὺ εἶναι καὶ ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸ. Δὲν εἶναι λοιπὸν μιὰ πραγματικότης αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, τὴν ὁποίαν συλλαμβάνουμε μὲ τὴ γλῶσσα καὶ μὲ τὴ σκέψη, ποὺ παρακολουθεῖ τὴ γλῶσσα, ἀλλὰ εἶναι μιὰ πραγματικότης ποὺ μορφώνεται, διαμορφώνεται μὲ τὴ γλῶσσα καὶ μὲ τὴ σκέψη.

Ἡ γνώση καὶ ἡ κατανόηση, ὅτι τότε μόνον μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ ἓνα εἶναι ἔξω ἀπὸ μᾶς, ἐφ' ὅσον τοῦτο ἀναφέρεται σὲ ἓνα σημεῖο ἀναφορᾶς, ποὺ ὑπάρχει μέσα μας, διαλύει τὴ ἀπάτη ὅτι ὑπάρχει μιὰ πραγματικότης ἑτοιμὴ καὶ χωριστὴ ἀπὸ μᾶς καὶ τὴν ὁποία ἀφομοιώνουμε μὲ τὰ ὄργανα τοῦ σώματος καὶ τὶς ἱκανότητες τοῦ πνεύματος. Γιὰ νὰ καταλάβω-

με τὸν ἑαυτό μας καὶ τὸν κόσμο πρέπει νὰ συνειδητοποιήσωμε ἅπαξ καὶ διὰ παντός, ὅτι ἡ πραγματικότης, κάθε πραγματικότης, μᾶς γίνεται γνωστὴ καὶ προσιτὴ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐσωτερικῆς ψυχο-φυσικῆς διαδικασίας. Οἱ ἀρχές αὐτῆς τῆς διαδικασίας εἶναι τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ τέρματα εἶναι ὠρισμένες σταθερές μορφές ποὺ ἀναπτύσσονται κατ' αὐτήν. Μόνον ἂν ἀποσπασθοῦμε ἀπὸ τὴ δογματικὴ ἀντίληψη ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἔτοιμη καὶ χωριστὴ ἀπὸ μᾶς πραγματικότης καὶ μόνον ἂν στρέψωμε τὴν προσοχή μας ἐκεῖ, ὅπου σχηματίζεται γιὰ μᾶς ὅ,τι ὀνομάζουμε πραγματικότητα, δηλαδή μέσα μας, μόνον τότε ἀποκτοῦμε ἀληθινὴ εἰκόνα τοῦ πῶς συντελεῖται ὅ,τι ὀνομάζουμε κόσμος καὶ πραγματικότητα. Ἡ στροφὴ τῆς προσοχῆς μας πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ἐργαστήρι, ὅπου σχηματίζονται ἕνα- ἕνα τὰ συστατικὰ τῆς εἰκόνας μας γιὰ τὸν κόσμος καὶ τὴν πραγματικότητα, μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ ἀέναο γίγνεσθαι καὶ φθείρεσθαι, μιὰ ἀπειρία ἀπὸ γεγονότα, ὅπου κερδίζουμε μὲ πολὺ πνευματικὸ ἀγῶνα τὰ στοιχεῖα τοῦ εἶναι. Μόνον ἐδῶ μέσα, δηλαδή σ' αὐτὸ τὸ ἐργαστήρι, ὑπάρχει ἡ γένεση καὶ ἡ φθορά, τὸ ἔρχεσθαι καὶ παρέρχεσθαι, ὁ σχηματισμὸς καὶ ἡ διάλυση τῶν αἰσθημάτων καὶ συναισθημάτων, τῶν εἰκόνων καὶ παραστάσεων, τὸ ἀκατάπαυστο παιχνίδι τῶν μορφῶν ποὺ ὀνομάζουμε κόσμος. Δὲν πρέπει νὰ ζητοῦμε ἢ μᾶλλον νὰ τοποθετοῦμε τὸ «πάντα ρεῖ» ἔξω ἀπὸ μᾶς, ἀλλὰ μέσα μας. Ἀπὸ μέσα μας εἶναι ποὺ διαβαίνει τὸ αἰώνιο ρεῦμα, ἡ αἰώνια ροή, μὲ τὴ σειρά τῶν μορφῶν καὶ τῶν σχηματισμῶν, ποὺ τώρα εἶναι καὶ ἔπειτα δὲν εἶναι. Ἄν κανεὶς συνειδητοποιήσῃ μέσα του, στὸ ἐσωτερικὸ του, αὐτὸ τὸ αἰώνιο γίγνεσθαι, τότε θὰ καταλάβῃ ὅτι ἡ ποικιλία καὶ ὁ πλοῦτος αὐτὸς τῶν φαινομένων δὲν ἔχει ἀφ' ἑαυτοῦ του κανένα μέσο γιὰ νὰ ἀντικειμενικοποιηθῇ, νὰ ἔλθῃ στὸ φῶς τοῦ συνειδέσθαι. Τὸ ἴδιο δηλαδή τὸ γίγνεσθαι δὲν ἔχει ἀφ' ἑαυτοῦ του κανένα τρόπο νὰ ἐκφράσῃ τὸ τί εἶναι, δὲν ἔχει καμμιά γλῶσσα γιὰ νὰ ἀνακοινώσῃ τὸ εἶναι του.

Ἀντίθετα ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη — καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ ἀνάγκη βαθύτατα πνευματικὴ — ἀλλὰ ἔχει καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ ἀπελευθερωθῇ ἀπὸ αὐτὴ τὴν αἰώνια ροή μέσα του καὶ νὰ δώσῃ, ὅσο γίνεται, μορφή σ' αὐτὴ τὴ βουβὴ κατάσταση ποὺ ἔρχεται καὶ παρέρχεται. Καὶ ὁ πρῶτος λυτρωτὴς τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' αὐτὴν τὴ βουβότητα τοῦ γίγνεσθαι εἶναι ἡ λέξις, ὁ λόγος, ἡ γλῶσσα. Αὐτὴ εἶναι τὸ ὄργανο μὲ τὸ ὁποῖο βάζει τάξιν καὶ οἰκοδομεῖ αὐτὴν τὴν πραγματικότητα, δηλαδή ἀποκτᾷ τὴ γνώσιν της. Γι' αὐτὸ ἡ λέξις δὲν εἶναι ἐκφραση, ἀλλὰ δημιούργημα τῆς ἐσωτερικῆς του ζωῆς. Μὲ τὴ λέξις ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ἀποκτᾷ ἕνα καινούργιο περιεχόμενο. Τὰ ἄπειρα ψυχοφυσικὰ γεγονότα, ὁ κόσμος τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν συναισθημάτων, τῶν παραστάσεων καὶ τῶν συγκεκριμένων καταστάσεων μὲ τὴ γλωσσικὴ τὴν ἐκφραση προσλαμβάνουν καινούργια μορφή. Δηλαδή τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἐπιχειρεῖ μὲ τὴ γλῶσσα νὰ γίνῃ κύριος τοῦ ἀπείρου

πλούτου τῶν ἐσωτερικῶν καταστάσεων του συμβαίνει μέσα του κάτι παράδοξο: ἐξαφανίζεται ἐκεῖνο ποὺ προσπαθεῖ νὰ συλλάβῃ καὶ στὴ θέση του παρουσιάζεται μιὰ πραγματικότητα ποὺ ἔχει νέα μορφή. Μὲ τὴ γλῶσσα δηλαδή δὲν ἐκφράζει ὁ ἄνθρωπος ἓνα Εἶναι, ἀλλὰ ἔχει μιὰ καινούργια μορφή τοῦ Εἶναι. Εἶναι δύσκολο νὰ πραγματοποιήσωμε μέσα μας αὐτὴν τὴν ἀφαίρεση, γιὰ νὰ καταλάβωμε ὅτι μὲ τὴ γλῶσσα ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ μιὰ καινούργια πραγματικότητα ποὺ τὴ βάζει στὴ θέση τῆς ἀπλῆς καὶ αἰώνιας ροῆς, ποὺ διαβαίνει ἀπὸ μέσα του ὡς κόσμος. Ἀπὸ τὸ βουβὸ καὶ σκοτεινὸ στοιχεῖο ποὺ, ὡς μία κυματώδης θάλασσα, κινεῖται μέσα στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴ δημιουργία τῆς γλώσσας ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὥσάν νὰ φθάνη σὲ στέρεο ἔδαφος, νὰ καταλήγῃ στὴν ξηρά. Ὅμως γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ἡ γλῶσσα συμμετέχουν ὅλες οἱ αἰσθήσεις καὶ οἱ ψυχικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, τὸ αἶσθημα, τὸ συναίσθημα καὶ ἡ παράσταση. Μὲ αὐτὲς ὅμως τὶς δυνάμεις εἰσέρχεται στὴ γλῶσσα ὅλο τὸ Εἶναι, δηλαδή προσλαμβάνει τὴ μορφή τῆς γλώσσας καὶ ἀντικειμενικοποιεῖται ὡς σταθερὸ οἰκοδόμημα.

Ἡ ἄμεση λοιπὸν συνείδηση τῆς πραγματικότητος, ἡ πρώτη ἀφή ποὺ ἔχει ἡ συνείδηση μὲ τὴν πραγματικότητα μετασχηματίζεται τώρα μὲ τὴ γλῶσσα καὶ προσλαμβάνει ὠρισμένη καὶ σταθερὴ μορφή. Τοῦτο, δηλαδή ἡ διαδικασία αὐτή, δὲν γίνεται μονομιᾶς, ἀλλὰ χρειάζεται τόσον καιρὸ γιὰ νὰ γίνῃ ὅσο χρειάζεται καὶ γιὰ νὰ τελειοποιηθῇ μιὰ γλῶσσα. Ἄν πάρωμε ὡς παράδειγμα τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα μὲ τὸν ἀπίθανο διαφορισμὸ της, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε σιγά-σιγά τὴν βουβὴ ποικιλία τῶν ψυχοφυσικῶν καταστάσεων ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ περιεχόμενο τῆς συνειδήσεως προτοῦ διαμορφωθῇ ἡ γλῶσσα—μὲ ὅλους τοὺς τύπους της καὶ τὶς κλίσεις της—εἶναι δυνατόν νὰ συνειδητοποιήσωμε τὸ τεράστιο ἔργο ποὺ κάνει ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ ἀντικειμενικοποιήσῃ μὲ τὴ γλῶσσα τὶς ἐσωτερικὲς του καὶ πάντοτε ρευστὲς καταστάσεις. Οἱ ἄπειρα περίπλοκες καταστάσεις τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς—ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀναδύεται ἡ λέξις ὡς στερεὰ μορφή—ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο ἢ μᾶλλον τὸ ρεῦμα ποὺ διαβαίνει μέσα ἀπὸ τὴ συνείδησή μας, καὶ κατ' οὐσίαν καμμία μορφή δὲν μπορεῖ νὰ τὸ συλλάβῃ. Ὅταν δίδωμε ἓνα ὄνομα, μία λέξις σὲ ἓνα συναίσθημα ἢ σὲ μία παράσταση, τότε δὲν προσθέτομε τίποτε, ἀλλὰ μᾶλλον ἀφαιροῦμε κάτι ἀπὸ αὐτά, δὲν τὰ πλησιάζομε ἀλλὰ μᾶλλον ἀπομακρυνόμαστε ἀπ' αὐτά τὰ ψυχικὰ γεγονότα. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν τὰ πλουτίζομε, ἀλλὰ τὰ κάνομε φτωχότερα. Οὔτε μποροῦμε μὲ τὸ ὄνομα νὰ κρατήσωμε τὸ πρᾶγμα—τὸ ὁποῖον ἔχει ἤδη διαρρεύσει ἀπὸ τὴ συνείδησή μας—ἀλλὰ κρατοῦμε ὡς καθαρὸ στοιχεῖο μόνον τὴ λέξις καὶ τὴν παράσταση. Ἐτσι γίνεται ἡ ἀντικατάσταση τοῦ πράγματος, τῆς καταστάσεως μὲ τὴ λέξις. Τοῦτο βεβαίως μᾶς ὁδηγεῖ στὴν πεποίθηση ὅτι στὸ λεκτικὸ χαρακτηρισμό, στὴν ὀνομασία, ἀντιστοιχοῦν πάντοτε ἀντικείμενα τῆς πραγματικότητος καὶ ὅτι συνεπῶς τὸ περιεχόμενο τῶν ὀνομά-

των, τὸ νόημά των, εἶναι καθαρὸ. Ὄταν ὁμως καταλάβωμε πόσο παράλογο εἶναι νὰ ζητοῦμε κάτι στὸν ἔξω κόσμον ποὺ δὲν τὸ ἔχομε ζήσει μέσα μας, τότε συνειδητοποιοῦμε συνάμα ὅτι τὸ λεγόμενον περιεχόμενο τῆς λέξεως δὲν συνίσταται σὲ τίποτα ἄλλο παρὰ σὲ αἰσθήματα, συναισθήματα καὶ παραστάσεις. Τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν μπορούμε μὲ τὴ γλῶσσα νὰ βγοῦμε ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλον τοῦ ψυχικοῦ μας κόσμου.

Ἐπίσης πρέπει νὰ γνωρίζωμε ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι ἀνίκανη νὰ παραστήσῃ ποτὲ τὰ ψυχοφυσικὰ φαινόμενα, ὅπου ἐπάνω στηρίζεται, αὐτούσια. Γιὰ νὰ καταλάβωμε τοῦτο δὲν χρειάζεται νὰ ἐξετάσωμε τὰ περίπλοκα ψυχικὰ μορφώματα — ὅπως εἶναι οἱ παραστάσεις — ἀλλὰ πρέπει νὰ σταματήσωμε στὰ ἀπλούστατα στοιχεῖα τῆς ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς. Ἐτσι τὸ αἶσθημα ποὺ ἔχομε γιὰ ἓνα χρῶμα δὲν ἔχει κατ' οὐσίαν καμμία ὁμοιότητα ἢ συγγένεια μὲ τὸ ὄνομά του, τὴ γλωσσική του μορφή. Ὄταν ὀνομάζω ἓνα αἶσθημα, τότε ἔχω μέσα μου δύο πράγματα: πρῶτον τὸ ὄνομα ὡς κάτι τὸ σταθερὸ — καὶ τοῦτο ἐντάσσεται μέσα στὸ ὕλικὸ τῆς γνώσεως μου — καὶ δεύτερον τὸ πραγματικὸ βίωμα ποὺ λέγεται αἶσθημα. Τὸ βίωμα τοῦτο δὲν θίγεται οὔτε παθαίνει τίποτα, ἐπειδὴ τὸ ὀνομάζω, ἂν καὶ ὅταν ὀνομάζω γίνεται ἀντικείμενον τῆς γνώσεως· ὡς ψυχικὸ ὅμως βίωμα αὐτὸ καθ' αὐτὸ μένει ἀμετάβλητον καὶ εἶναι ὅπως ἦταν καὶ προτοῦ τὸ ὀνομάσω. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία καθιστᾷ δυνατὴ τὴ σκέψη καὶ συνεπῶς δίδει στὸν ἄνθρωπον τὴ δυνατότητα νὰ ἐξουσιάζῃ πνευματικῶς τὸν κόσμον, ἐνῶ τὸ ζῶον, ἐπειδὴ εἶναι ἀγλῶσσο, εἶναι καὶ χωρὶς σκέψη. Καὶ ὁμως, ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶχε καὶ ἄλλα μέσα ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γλῶσσα γιὰ νὰ ἐξουσιάζῃ πνευματικῶς τὸν κόσμον, τὸ περιεχόμενό του — παρὰ τὴ θεωρητικὴ γνώση ποὺ θὰ εἶχε γι' αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος — θὰ ἔμενε σὲ κατάστασιν ἀμορφῆς. Ἐνα ἀπὸ τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα ἐξουσιάζει ὁ ἄνθρωπος τὸν κόσμον εἶναι καὶ ἡ τέχνη. Ἐξ ἄλλου ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ φθάσῃ σ' αὐτὸ ποὺ ὀνομάζει γνώση, πρέπει πρῶτα νὰ δημιουργήσῃ λέξεις καὶ ἔννοιες. Καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν οἰκοδομεῖ μόνον ὅ,τι ὀνομάζει εἶναι, κόσμον τοῦ εἶναι, ἀλλὰ σημαίνει ὅτι δημιουργεῖ καὶ τὸ ὕλικὸ τῆς οἰκοδομῆς αὐτῆς — γιὰτὶ λέξεις, παραστάσεις καὶ ἔννοιες εἶναι δικά του ἔργα — καὶ αὐτὲς ἀποτελοῦν τὸ ὕλικὸ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ κόσμου, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνεται ἡ γνώση. Τοῦτο βεβαίως δείχνει ὅτι ἡ γνώση εἶναι καθ' ἑαυτὴν μία μεγάλη ἀφαίρεσις ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ πραγματικότητα. Ὄταν ὁ ἄνθρωπος συνειδητοποιήσῃ τὸ γεγονὸς τοῦτο, προσπαθεῖ ν' ἀντικαταστήσῃ τὴν ἀφαίρεσιν μὲ ὅ,τι ὀνομάζει ἐμπειρία. Ὅ,τι δὲν εἶναι ἐμπειρία ἄμεση τὸ θεωρεῖ ὡς φαντασιοκοπία. Ἐτσι ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρον καταλήγει στὸ ἄλλο. Μέσα στὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ἔχομε συχνὰ αὐτὴ τὴ μετάπτωσιν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεσιν στὴν ἄμεση ἐμπειρία. Ὅμως ἐκεῖνοι ποὺ καταφεύγουν στὴ λεγόμενη ἄμεση ἐμπειρία λησμονοῦν ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ τὴν ἐμπειρίαν αὐτὴ τὴν ἐκφράζει μὲ τὴ γλῶσσαν καὶ συνεπῶς μὲ τὴ διάνοησιν,

ἡ ὁποία συνοδεύει τὴ γλῶσσα, γιατί γλῶσσα χωρὶς διάνοια δὲν ὑπάρχει. Οἱ ἐμπειρισταὶ δὲν συνειδητοποιοῦν ὅτι ποτὲ δὲν ἀγγίζομε, δὲν συλλαμβάνομε ἄμεσα τὰ πράγματα, καὶ ὅτι πρέπει νὰ ὀνομάσωμε τὰ πράγματα γιὰ νὰ λάβουν μία θέση στὴν ἀκολουθία τῆς σκέψεώς μας. Ἦδη τὸ γεγονὸς τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς προφυλάξῃ ἀπὸ τὴν πλάνη νὰ ταυτίσωμε τὸ ὕλικὸ τῆς ἐμπειρίας μὲ τὴ θεωρητικὴ τοῦ ἐπεξεργασίας. Οὔτε ἡ ἐμπειρική, θετικὴ λεγόμενη, οὔτε ἡ θεωρητικὴ γνώση εἶναι δυνατόν ν' ἀντλήσῃ τὸ ὕλικό τῆς ἀπὸ ἄλλη πηγὴ, παρὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὁποία ἔχει ἤδη χαρακτηρίσει ἡ γλῶσσα μὲ τὰ σύμβολά της, τὶς λέξεις. Τὸ πόρισμα αὐτῶν τῶν ἀναλύσεων εἶναι ὅτι ἡ γλῶσσα δὲν σημαίνει ἓνα εἶναι, ἀλλ' ὅτι ἀποτελεῖ ἡ ἴδια ἓνα εἶναι. Ἡ ἀξία τῆς λέξεως δὲν στηρίζεται σ' αὐτὸ πὺν ὀνομάζομε συνήθως περιεχόμενο, σημασία, ἀλλὰ στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτελεῖ ἓνα νέο στοιχεῖο πὺν προστίθεται στὴ βιωματικὴ βουβότητα τῆς συνειδήσεως καὶ ὅτι μὲ τὸ στοιχεῖο τοῦτο οἰκοδομοῦμε τὴν πραγματικότητα, ἡ ὁποία ἀλλιῶς, δηλαδὴ δίχως αὐτὸ, διαρρέει συνεχῶς.

Μὲ τὴν προσπάθεια αὐτὴν ἡ ἀξία τῆς γλώσσας εἶναι ἀνυπολόγιστη γιὰ τὴ γνώση τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξ ἄλλου ὅμως δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι μὲ τὴ γλῶσσα τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα αὐτοδεδεσμεύεται, δηλαδὴ θέτει ὅρια τὰ ὁποία ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ τὰ ξεπεράσῃ. Ἡ μορφή πὺν λέγεται γλῶσσα δὲν μᾶς ἐπιτρέπει ποτὲ νὰ ἐξουσιάσωμε τὴ ρέουσα ποικιλία, ἡ ὁποία μᾶς εἶναι προσίτη στὴ συνείδησή μας προτοῦ ἀκόμα μιλήσωμε. Τὴν ἀπόστασιν πὺν δημιουργεῖ ἡ γλῶσσα ἀπὸ τὴ ρέουσα ποικιλία τῆς πραγματικότητος εἶναι δυνατόν κάπως νὰ τὴν συνειδητοποιήσωμε, ἂν κατορθώσωμε ν' ἀνακαλέσωμε στὴ μνήμη μας τὰ πλούσια βιώματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας, τὰ ὁποία τὰ ζούσαμε, ἀλλὰ δὲν μπορούσαμε νὰ ἐπιχειρήσωμε νὰ τὰ ἐκφράσωμε ἀκόμα μὲ τὴ γλῶσσα. Καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν μπορούμε ν' ἀπομακρυνθοῦμε ἀπ' αὐτὴ τὴν πλούσια ἀλλὰ ἀνέκφραστη πραγματικότητα. Ἔτσι ἡ γλῶσσα, ἐνῶ εἶναι ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἓνα ἀπόκτημα, σημαίνει συνάμα ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καὶ μιὰ ἀπώλεια, γιατί μὲ τὸ ἀπόκτημα παραιτούμεθα ἀπὸ ἓνα πλοῦτο, ὁ ὁποῖος γεμίζει τὴ συνείδησή μας προτοῦ δοκιμάσωμε νὰ μιλήσωμε. Ἐξ ἄλλου, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐποπτεύῃ, ἐπισκοπῇ τὴν πνευματικὴν τοῦ ζωὴ καὶ συνειδητοποιῇ πὺς προχωρεῖ ἀπὸ τὰ αἰσθήματα στὶς παραστάσεις καὶ ἀπὸ αὐτὲς σχηματίζει ἔννοιες, μὲ τὶς ὁποῖες δουλεύει ἡ διάνοιά του, καὶ γιὰ νὰ φθάσῃ στὴ γνώση ἀπορρίπτει ἀκόμη καὶ τὸ ποικίλο ἔνδυμα τῆς γλώσσας — ὅπως τοῦτο γίνεται στὰ Μαθηματικά — καὶ εἰσάγει ἓνα σύστημα σημείων, συμβόλων, τότε καταλαβαίνει πόσο μακριὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πλάσματα πὺν λέγονται ζῶα καὶ πόσο ὑψηλὸς εἶναι ὁ πνευματικὸς τοῦ προορισμός. Βεβαίως παραμένει ἀναμφισβήτητο τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν πνευματικὴν τοῦ ἀνάπτυξιν ἀπομακρύνει τὴ ρέουσα ποικιλία τῆς πραγματικότητος, πὺν γεμίζει τὴ συνείδησή του ὡς βίωμα,

καὶ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ὅσο περισσότερο συλλαμβάνει τὴν πραγματικότητα μετὰ τὴ διάνοιά του, τόσο περισσότερο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν πρωταρχὴ κάθε πραγματικότητος, πού εἶναι τὸ βίωμα μέσα στὴ συνείδησή του. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ γλῶσσα καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση προσφέρουν στὸν ἄνθρωπο αὐτὸ πού ὀνομάζουμε δύναμη καὶ ἐλευθερία. Πνευματικὴ ἐλευθερία ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος ἐφ' ὅσον ἀποδεσμευθῇ ἀπὸ τὶς ἀπλὲς ἐντυπώσεις, ἀπὸ τὰ ἀπλᾶ βιώματα, πού δοκιμάζει ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ τὰ μεταβάλλει σὲ ἀντικείμενα τῆς διανοητικῆς του ἐνεργείας καὶ ἐπεξεργασίας.

Ἐξ ἄλλου τόσον ἡ ἐλευθερία ὅσον καὶ ἡ δύναμη πού ἀποκτᾷ μετὰ τὴ γνώση ἐξαρτῶνται ἀπὸ μία ἀνάγκη. Ἡ ἀνάγκη αὕτὴ συνίσταται σὲ τοῦτο: ὅτι ὁ ἄνθρωπος γιὰ ν' ἀποκτήσῃ τὴ γνώση πρέπει νὰ θυσιάσῃ τὴ θερμὴ τοῦ συναισθήματος καὶ τοῦ βιώματος, τὸ πλήρωμα καὶ τὸν πλοῦτο τῆς ἐνοράσεως καθὼς καὶ τῶν συνωστιζομένων μέσα του παραστάσεων, καὶ στὴ θέσῃ αὐτῶν νὰ τοποθετήσῃ λέξεις καὶ ἐννοιες γιὰ νὰ δημιουργήσῃ σαφήνεια, τάξιν καὶ συνάφειαν ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου ὑπάρχει θερμὴ καὶ πλοῦτος, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καὶ σκότος καὶ σύγχυσις. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ διανοητικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ ὕλη τῆς ἄμεσης ἐμπειρίας. Γνώσῃ ὅμως ὁ ἄνθρωπος καὶ μάλιστα ἀνακοινώσιμῃ ἔχει μόνον μετὰ τὴ διάνοιαν, μετὰ τὴ χρῆσιν τοῦ λογικοῦ του. Τὴν γνώσιν αὕτην ὁ ἄνθρωπος ἄλλοτε τὴν ὑπερτιμᾷ καὶ ἄλλοτε τὴν ὑποτιμᾷ. Ὑπερτιμᾷ τὴν γνώσιν του ὁ ἄνθρωπος, ὅταν δὲν ἔχῃ ἀπὸ μέσα του ἀπομακρύνει τὴν πλάνην ὅτι ὁ κόσμος τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γίνεσθαι τοῦ εἶναι δεδομένος, ἔτοιμος, ὡς ἐξωτερικὸς ἀντικειμενικὸς κόσμος, ὁπότε πιστεύει ὅτι μετὰ τὸ φῶς τοῦ πνεύματός του ὅχι μόνον φωτίζει αὐτὸν τὸν ἔτοιμο κόσμο, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐκφράζει. Ἐξ ἄλλου ὑποτιμᾷ ὁ ἄνθρωπος τὴν γνώσιν του, ὅταν συνειδητοποιήσῃ ὅτι τὰ συστατικὰ τῆς πραγματικότητος δὲν ὑπάρχουν ἔξω ἀπ' αὐτὸν, ἀλλὰ ὅτι πρέπει νὰ τὰ ζητήσῃ μέσα στὸ συνειδέσθαι του, ὁπότε βεβαιοῦται ὅτι τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ ἄμεσα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, ἐνῶ τὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν λέξεων τοῦ φαίνεται πολὺ μακριὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποσπασματικὴν ἔστω πραγματικότητα. Μεταξὺ τῶν βιωμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ μόνη πραγματικὴ μορφή τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γίνεσθαι, καὶ τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν λέξεων—ἔτσι διαπιστώνει τώρα ὁ ἄνθρωπος—δὲν ὑπάρχει καμμιά οὐσιαστικὴ συγγένεια. Τοὺς δύο αὐτοὺς κόσμους τοὺς χωρίζει ἓνα χάσμα, καὶ τὸ χάσμα τοῦτο τὸν παρακινεῖ νὰ ὑποτιμᾷ τὴν γνώσιν του, ἢ ὁποῖα τοῦ φαίνεται ὡς ἀφηρημένη καὶ πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὰ βιώματα τοῦ συνειδέσθαι, τὰ ὁποῖα εἶναι ἄμεσα, ἀπτὰ καὶ γεγονότα τοῦ εἶναι του. Βεβαίως ἀναγνωρίζει ὅτι καὶ οἱ ἐννοιες καὶ οἱ λέξεις εἶναι παράγωγα τῆς παραστατικῆς του δυνάμεως, ἀλλὰ διαπιστώνει ὅτι δὲν ἔχουν καμμιά οὐσιαστικὴ συγγένεια ἢ ὁμοιότητα μετὰ τὰ ἀρχικὰ βιώματα. Ἡ λέ-

ξη δένδρο π.χ., ἂν τὴν συγκρίνω μὲ τὴν ἄμεση παράσταση ἑνὸς δένδρου, μοῦ φαίνεται ὑποδεέστερη, δηλαδή πολὺ κατώτερη ὥς πρὸς τὸ πραγματικό της βάρος, ἀπέναντι στὴν ἄμεση παράσταση, ποὺ ἔχω τὴ στιγμὴ αὐτὴ ἑνὸς δένδρου. Ἡ ἄμεση παράσταση ἔχει τὴν καταγωγὴ τῆς στὴν ὄρασή μου, ἐνῶ ἡ λέξη δένδρο εἶναι ἓνα ἀπλὸ φωνητικὸ φαινόμενο, ποὺ τὸ παράγει ἡ κίνησις τοῦ στόματός μου. Ἐνῶ πρὶν ἡ ὑπερτίμησις τῆς γνώσεως στηριζόταν στὴν παραδοχὴ ὅτι ὑπάρχει ἓνας ἐξωτερικὸς ἀντικειμενικὸς κόσμος ἕτοιμος, τώρα ἡ ὑποτίμησις τῆς γνώσεως στηρίζεται στὴ διαπίστωση ὅτι ὑπάρχει ἓνας ἕτοιμος πάλιν κόσμος τῶν ἀμέσων παραστάσεων. Ἔτσι ὁ ἓνας δογματισμὸς ἔχει ἀντικαταστήσει τὸν ἄλλο, γιατί ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οὔτε ἡ παράσταση εἶναι κάτι ἕτοιμο καὶ δεδομένο, ἀλλὰ ὅτι γίνεται κάθε συγκεκριμένη στιγμὴ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἄνθρωπος μέσα του δὲν γνωρίζει καμμιά μεγαλύτερη καὶ συγκλονιστικώτερη μεταβολὴ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ, δηλαδή τῆς γνώμης ὅτι ὑπάρχει ἓνας ἕτοιμος ἐξωτερικὸς ἀντικειμενικὸς κόσμος.

Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀποβάλῃ τὸν δογματισμὸ αὐτὸν τοῦ ἀπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ, τότε ἡ στάσις του πρὸς τὸν κόσμον ἀπὸ παθητικὴ ποὺ ἦταν γίνεται ἐνεργητικὴ. Μὲ τὴν ἐνεργητικὴν τοῦ συμπεριφορὰ συνειδητοποιεῖ ὅτι δὲν εἶναι ὁ ἴδιος ἓνας μηχανισμὸς ἀσχετὸς ἀπὸ τὸν πραγματικὸν κόσμον, ἀλλὰ ὅτι εἶναι τοῦλάχιστον καὶ αὐτός, μὲ τὴ δύναμιν ποὺ ἔχει νὰ αἰσθάνεται, νὰ σχηματίζῃ παραστάσεις καὶ νὰ σκέπτεται, ἓνας συναίτιος γι' αὐτὸ ποὺ ὀνομάζει πραγματικότητα. Τώρα αἰσθάνεται ὑπερηφάνεια ὅτι ὁ κόσμος —μὲ τὸν ὅποιον ἔχει νὰ κάμῃ σ' ὅλην τὴν ζωὴν— δὲν νοεῖται δίχως αὐτόν, συνάμα ὅμως τὸν κυριεύει καὶ ἓνα δέος, μία φόβος, ὅτι ὅλο αὐτὸ τὸ ἄπειρο καὶ ἀπέραντο φαίνεται—ποὺ λέγεται κόσμος—προϋποθέτει τὴ μικρὴν, δικήν του καὶ τόσο ἀσήμαντη ὑπαρξιν. Καὶ ὅμως ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀπαλλάσσεται εὐκόλῃ ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν ὅτι εἶναι περισσότερον δεκτικὸς παρά ἐνεργητικὸς. Καὶ ὅταν ἀποκτήσῃ σαφήνεια, ὅτι τὴν παράστασιν ποὺ ἔχει περὶ τοῦ κόσμου τὴν ὀφείλει στὴ λειτουργίαν τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων του, καὶ τότε ἀκόμη τὴν αὐτοβεβαίωσίν του γιὰ τὴν αἰσθητὴν πραγματικότητα δὲν τὴν ἐκτιμᾷ τόσον ὥς ἀποτέλεσμα μιᾶς λειτουργίας, ποὺ γίνεται ἀπ' αὐτόν τὸν ἴδιον καὶ μέσα του, ἀλλὰ ὥς ἄμεση ἐντύπωση. Ἐξ ἄλλου, ἐνῶ κάθε βῆμα ποὺ κάνομε πρὸς τὸ δρόμον τῆς γνώσεως ἀπαιτεῖ δαπάνην μεγάλῃς πνευματικῆς ἐνεργείας, ὁ κόσμος δὲν παύει νὰ μᾶς φαίνεται ἓνα δῶρο, ἐφ' ὅσον εἶναι αἰσθητός. Τοῦτο βεβαίως, ἂν καὶ παράδοξο, εἶναι εὐλόγο, γιατί τὴν χρῆσιν τῶν αἰσθήσεων μᾶς τὴν μαθαίνει ἡ ἴδια ἡ φύσις, δὲν τὴν μαθαίνομε μὲ δικήν μας προσπάθειαν, ἐνῶ ἡ σκέψις, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία ἀπαιτοῦν δικήν μας ἐντονή καὶ συνειδητὴν προσπάθειαν. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι ν' ἀπορῇ κανεὶς, ὅτι αἰσθανόμεσθε νὰ πατᾶτε σὲ στέρεον ἔδαφος, μόνον ἐφ' ὅσον δὲν ἀφήνομε τὴ σφαῖραν τῶν αἰσθήσεων. Ὁ κόσμος ὥς αἰσθητὸν

φαίνεσθαι ἔχει γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἓνα ἀναμφισβήτητο προτέρημα, ὅταν τὸν συγκρίνωμε μὲ τὸν κόσμον τῶν πνευματικῶν σχηματισμῶν καὶ τῶν διανοητικῶν διαστάσεων καὶ μορφῶν. Καὶ ὅμως ἡ ἀξία τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου μέσα στὸ σύνολο τοῦ πνευματικοῦ χώρου τοῦ ἀνθρώπου εἶναι περιορισμένη. Ὅλη ἡ ἀξία τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἔγκειται στὴν παρουσία του. Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ κάμῃ τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ αἰσθανθῇ τὴν παρουσία τοῦ κόσμου αὐτοῦ, γιὰ νὰ βεβαιωθῇ γιὰ τὴν ὑπαρξή του. Καὶ ὅμως τὸ αἶσθημα, καὶ γενικῶς ὅλο τὸ σύστημα τῶν αἰσθημάτων, δὲν μεταβάλλει καὶ πολὺ τὸν κάτοχό του, τὸν ἄνθρωπο. Καὶ ἂν ἦταν ὁ ἄνθρωπος νὰ περιορισθῇ μόνον στὸ σύστημα τῶν αἰσθημάτων, τότε πνευματικῶς θὰ ἦταν πολὺ φτωχός. Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου σταματᾷ νὰ συμπεριφέρεται ἀπλῶς καὶ μόνον μὲ τὶς αἰσθήσεις του, ἐκεῖ ὅπου ὅ,τι τοῦ προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις τὸ χρησιμοποιοῖ ὡς ὑλικό, τὸ ὁποῖον τὸ ἐπεξεργάζεται ἢ μὲ τὴν φαντασία του ἢ μὲ τὸ λογικό του.

Καὶ ἐδῶ ὅμως δὲν πρέπει νὰ νομίση κανεὶς ὅτι ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια καὶ τὸ ἀντικείμενό της εἶναι δύο χωριστὰ μεγέθη, ἀλλὰ ὅτι οὔτε ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια οὔτε τὸ λεγόμενο ἀντικείμενο νοεῖται τὸ ἓνα δίχως τὸ ἄλλο. Δηλαδή οὔτε τὰ φαινόμενα τῶν αἰσθήσεων οὔτε τὰ λεγόμενα ἀντικείμενα τῆς φαντασίας καὶ τοῦ λογικοῦ, τὰ ὁποῖα οἱ δύο αὐτὲς δυνάμεις ἐπεξεργάζονται, πρέπει νὰ νοηθοῦν ὡς χωριστὰ καὶ ἀνεξάρτητα μεγέθη ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη πνευματικὴ ἐνέργεια. Ὅταν λέμε ὅτι τὸ λογικὸ χρησιμοποιοῖ τὶς παραστάσεις τῶν φαινομένων ὡς ὑλικό, γιὰ νὰ τὶς κατατάξῃ καὶ νὰ τὶς ἀξιολογήσῃ, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι χρησιμοποιοῦμε ἓνα μεταφορικό, εἰκονικὸ τρόπο τοῦ ἐκφράζεσθαι καὶ ἡ εἰκόνα ποὺ χρησιμοποιοῦμε μᾶλλον συσκοτίζει, παρὰ διαφωτίζει τὸ γεγονός, δηλαδή τὴν ὅλη διαδικασίαν τῆς πνευματικῆς λειτουργίας κατὰ τὸν σχηματισμὸ τῶν παραστάσεων καὶ τῆς ἐπεξεργασίας των. Συνήθως θεωροῦμε, ἀντιλαμβανόμεθα τὴν ἐξέλιξη, τὴν πορεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀποδέσμευση ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ ὡς εἰσαγωγή στὴν πνευματικὴ ἐλευθερίαν. Κατὰ τὴν διαδικασίαν αὐτήν, ἔτσι παραδέχεται κανεὶς, τὸ αἰσθητῶς δεδομένο μεταβάλλεται σὲ κτῆμα τοῦ πνεύματος. Τίποτα δὲν φαίνεται πιὸ αἰσθητὸ καὶ πιὸ σωματικὸ ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τοῦ κόσμου, ποὺ μᾶς περιβάλλει ὡς κάτι πολὺ-πολὺ γνωστό, ὅπου μάλιστα ἀνήκομε κι ἐμεῖς μὲ τὴ σωματικότητά μας. Ἐξ ἄλλου τίποτα δὲν φαίνεται πνευματικώτερο, πιὸ ἀφηρημένο καὶ κενὸ οὐσίας, ὅσο οἱ ἔννοιες, μὲ τὶς ὁποῖες συγχρόνως ἐξουσιάζομε τὸν κόσμον τῶν σωμάτων. Σώματα αἰσθητὰ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ ἔννοιες ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἂν καὶ διαφέρουν τόσο πολὺ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὅμως ἀποτελοῦν τὸ ὑλικὸ καὶ τὴν μορφή τῆς γνώσεως τοῦ κόσμου. Καὶ ὅμως δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι τὸ αἰσθητο-σωματικὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀλλιῶς παρὰ μόνον ὡς αἶσθημα, ὡς ἀντίληψη καὶ ὡς παράσταση, δηλαδή ὡς ψυχικὰ γεγονότα.

Τὸ ὑλικό, τὸ σωματικό, δὲν μᾶς εἶναι προσιτὸ παρὰ μόνον ὡς παράσταση, ἢ ὁποία εἶναι κάτι πνευματικό. Ἐδῶ εἶναι τὸ κρίσιμο σημεῖο, ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἄλλα ἔχουν καὶ ἄλλα φαντάζονται ὅτι ἔχουν, ἐνῶ δηλαδὴ ἔχουν πάντοτε καὶ μόνον παραστάσεις, φαντάζονται ὅτι ἔχουν καὶ βλέπουν σώματα. Ἀκόμη καὶ τὸ πιὸ σωματικό, τὸ πιὸ ὑλικό, δηλαδὴ ἡ ἀντίσταση τῆς ὕλης, ἢ ὁποία μᾶς γίνεται συνειδητὴ μὲ τὴν ἀφή, καὶ αὐτὸ πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ εἶναι κάτι πνευματικό, δηλαδὴ παράσταση, γιὰ νὰ εἰποῦμε ὅτι ὑπάρχει. Κάθε τι τὸ αἰσθητό, τὸ σωματικό ὑπάρχει γιὰ μᾶς μόνον μὲ τὶς διαφορὲς μορφές ποὺ ὀνομάζουμε αἶσθημα, ἀντίληψη, παράσταση, σκέψη. Ἐπίσης κανένα αἶσθημα, καμμιὰ ἀντίληψη, παράσταση καὶ σκέψη, δὲν ὑπάρχει ποὺ νὰ μὴν ἀναφέρεται σὲ κάτι «σωματικό», «ύλικό». Ἕνας ἀπόλυτος χωρισμὸς μεταξὺ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ δὲν ὑπάρχει. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἔννοια τοῦ γνωστοῦ λόγου τοῦ Κάντ, ὅτι *ἐποπτεῖες δίχως ἔννοιες εἶναι τυφλές καὶ ἔννοιες δίχως ἐποπτεῖες εἶναι κενές*. Ἀκόμη καὶ στὴν πιὸ ἀφηρημένη ἔννοια πρέπει νὰ ἀντιστοιχῇ κάποια συγκεκριμένη ἐποπτεία. Ἐπίσης ὁποιαδήποτε λέξη καὶ ἂν φέρωμε ἐνώπιον τῆς συνειδήσεώς μας, ἢ ὁποία νὰ σημαίνει ἔννοια, παράσταση, αἶσθημα ἢ συναῖσθημα, δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ μέσα στὴν προσοχή μας χωρὶς νὰ ἀναφέρεται σὲ κάποια συγκεκριμένη ἐποπτεία.

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν κατανοήσωμε ὅτι ἡ συνειδήση, τὸ συνειδέναι, δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς ἕνας χώρος, ὅπου τὸ ὑλικὸ τῆς πραγματικότητος εἰσέρχεται χωρὶς τὴν πνευματικὴ σφραγίδα, καὶ ὅτι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, αἶσθημα, ἀντίληψη, παράσταση καὶ σκέψη, δὲν εἶναι ὁλωσδιόλου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν «ύλικότητα», μποροῦμε νὰ ἐξετάσωμε τώρα ἀναλυτικῶς ὅ,τι ὀνομάζουμε «αἰσθητὸ φαινόμενο τῆς πραγματικότητος». Ἐπειτα ἀπὸ ὅσα εἶπαμε δὲν χρειάζεται πολὺς κόπος γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν «φαινομενικότητα» τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητος, δηλαδὴ νὰ βάλωμε στὴ θέση ἐνὸς κόσμου, ποὺ εἶναι ἔτοιμος, αὐθύπαρκτος καὶ χωριστὸς ἀπὸ μᾶς, ἕνα κόσμο, ὁ ὁποῖος εἶναι κόσμος παραστάσεων. Καὶ ὅμως, ὅπως εἶναι δύσκολο νὰ πεισθῇ κανεὶς ὅτι καὶ ἡ λέξη καὶ ἡ ἔννοια δὲν ἀντιπροσωπεύουν κάτι χωριστὸ ἀπ' αὐτὰ τὰ ἴδια, ἔτσι εἶναι δύσκολο νὰ ἐγκαταλείψῃ κανεὶς τὴ γνώμη, ὅτι ἡ ἀντίληψη καὶ ἡ παράσταση μᾶς εἰδοποιοῦν γιὰ κάτι ποὺ εἶναι ὁλωσδιόλου ἀνεξάρτητο ἀπὸ μᾶς. Τὸ σπουδαῖο εἶναι νὰ καταλάβωμε ὅτι δὲν ὑπάρχει γιὰ μᾶς κάτι τὸ πραγματικό, ἕνα ὑλικό, αἰσθητὸ εἶναι, ποὺ νὰ μὴν εἶναι ἀντίληψη καὶ παράσταση. Ἡ σχέση μας μὲ τὸν κόσμο γίνεται μὲ τὴν μορφή τῶν παραστάσεων. Δὲν μποροῦμε νὰ προσπεράσωμε τὴν παράσταση καὶ νὰ συναντήσωμε τὸ «ἀντικειμενικό, ὑλικὸ εἶναι» χωριστὰ ἀπ' αὐτὴν. Ὡστε ὅλη ἡ αἰσθητὴ πραγματικότητα εἶναι γιὰ μᾶς ἕνα φαινόμενο τοῦ συνειδέναι. Τὸ φαινόμενο ὅμως τοῦτο δὲν εἶναι κάτι ξεκρέμαστο, δὲν εἶναι κάτι ἄυλο. Ὅπως μιὰ ἀντίληψη ἢ μιὰ παράσταση δὲν μπο-

ρεῖ νὰ σχηματισθῇ μέσα μας, στὴ συνείδησή μας, ἀλλιῶς παρὰ ἀπὸ τὸ δρόμο τῶν αἰσθήσεων, ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ μέσα στὴ συνείδησή μας ἀλλιῶς παρὰ μὲ τὴ μορφή ἐνὸς αἰσθητοῦ γεγονότος. Τὸ σύνολο τῶν παραστάσεων μας δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀλλιῶς παρὰ μὲ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὴν αἰσθητή μας ὑπαρξή, δηλαδή μὲ τὸν ὀργανισμό μας. Ἐπίσης πρέπει νὰ καταλάβωμε ὅτι οἱ παραστάσεις μας, τὸ σύνολόν των, δὲν εἶναι κάτι τὸ ἔτοιμο, κάτι ποὺ εἰσέρχεται ἔτοιμο στὴ συνείδησή μας καὶ ποὺ ἐπίσης ἐξαφανίζεται, ἀλλὰ ὅτι εἶναι κάτι ποὺ γίνεται καὶ ξαναγίνεται. Τὸ σύνολο τῶν παραστάσεων μας δὲν ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα σὲ κάθε στιγμή συμβαίνουν μέσα μας, εἶναι δηλαδή ἓνα γίνεσθαι καὶ φθεῖρεσθαι. Τοῦτο σημαίνει ὅτι σὲ κάθε συγκεκριμένη στιγμή ὁ κόσμος τὸν ὁποῖον ὀνομάζομε δικό μας, δηλαδή ὅλη ἡ πραγματικότης, σχηματίζεται καὶ φθείρεται, διαλύεται. Εἰδικώτερα τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν ζοῦμε μὲ τοὺς ἄλλους ἄνθρώπους μέσα στὸν ἴδιο κόσμο, ἀλλὰ ὅτι ὁ καθένας ζεῖ μέσα στὸ δικό του κόσμο· καὶ κάτι περισσότερο ἀκόμη: ὁ κόσμος τοῦ καθενὸς δὲν εἶναι πάντοτε ὁ ἴδιος γιὰ τὸν καθένα, ἀλλὰ σὲ κάθε στιγμή ἀλλάζει. Τοῦτο βέβαια ἰσχύει γιὰ τὸν κόσμο τῶν αἰσθημάτων, τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν παραστάσεων, δὲν ἰσχύει ὅμως γιὰ τὸν κόσμο τῶν κρίσεων.

Ἡ πραγματικότης λοιπόν, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἀπλοϊκὴ ἀντίληψη στέκει ἀπέναντί μας ὡς κάτι ἔτοιμο καὶ χωριστό, ἔπειτα ἀπ' ὅσα εἶπαμε, ἀναλύεται σὲ ἓνα σύστημα παραστάσεων. Οἱ παραστάσεις ὅμως δὲν εἶναι ἓνα σταθερὸ κτῆμα τῆς συνειδήσεως, εἶναι κινητές. Τὸ εἶναι τῶν παραστάσεων συνίσταται σ' ἓνα γίνεσθαι καὶ φθεῖρεσθαι. Βεβαίως ἔτσι ἡ πραγματικότης φαίνεται νὰ διαλύεται καὶ νὰ μὴν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνα συνεχῶς ἀέναο καὶ ἄστατο παράγωγο τῆς συνεργασίας τῶν αἰσθήσεων, τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς πνευματικῆς μας γενικῶς ἱκανότητος. Καὶ ὅμως ἡ διαπίστωση αὕτη δὲν ἐπηρεάζει καθόλου τὴν πρακτικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, οὔτε δυσχεραίνει τὴ θεωρητικὴ κατάκτηση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος ἔχει συνειδητοποιήσει μέσα του αὐτὴν τὴν ἀνάλυση, εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ὅταν ἔχῃ π.χ. τὴν ἀφή ἐνὸς πράγματος, εἶναι δυνατόν νὰ ὁμιλήσῃ γιὰ τὸ εἶναι αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου μόνον ἐπειδὴ ἔχει δοκιμάσει τὸ αἶσθημα τῆς ἀντιστάσεως τῆς ὕλης καὶ ἀπ' αὐτὸ ἔχει σχηματίσει τὴν παράστασιν ἐνὸς στερεοῦ σώματος. Δὲν μπορούμε ποτέ, ὅταν ἀντιλαμβανώμεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων ἓνα ἀντίκειμενο, νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἔχομε ἐδῶ δύο εἶδη τοῦ εἶναι, δηλαδή τὸ εἶναι τοῦ ἀντικειμένου καὶ τὸ εἶναι τῆς ἀντιλήψεως διὰ τῶν αἰσθήσεων, καὶ τοῦτο διότι δὲν εἶναι δυνατόν ποτέ νὰ προσπεράσωμε τὴ μορφή τῆς ἀντιλήψεως διὰ τῶν αἰσθήσεων οὔτε καὶ ἔχομε καμμιὰ ἱκανότητα γι' αὐτό. Εἴμαστε πάντα δεμένοι μέσα στὴ μορφή τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ ὅ,τι αἰσθανόμεθα, τοῦτο καὶ ὑπάρχει γιὰ μᾶς. Δὲν μπορού-

με νὰ εἰποῦμε ὅτι ὑπάρχει κάτι, τὸ ὁποῖον δὲν τὸ αἰσθανόμεθα. Ὡστε τὸ Εἶναι γιὰ μᾶς ἔχει ἢ τὴ μορφή τοῦ αἰσθάνεσθαι, εἶναι δηλαδὴ αἴσθημα, ἢ ἔχει τὴ μορφή τῆς παραστάσεως ἢ τὴ μορφή τῆς σκέψεως, τῆς κρίσεως. Τοῦτο ὅμως σημαίνει, ὅτι ἐφ' ὅσον δὲν αἰσθανόμεθα ἢ δὲν ἔχομε παραστάσεις καὶ σκέψεις, εὐρισκόμαστε μπροστὰ στὸ μηδέν, καὶ ὅτι τὸ μηδέν τοῦτο τὸ ἀντικαθιστᾷ ἓνα Εἶναι, ὅταν ἀκριβῶς ἐνεργοῦμε μὲ τὶς αἰσθήσεις μας, τὶς παραστάσεις μας καὶ τὶς σκέψεις μας. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἀπαιτεῖται μεγάλη ἀφαίρεση καὶ πνευματικὴ ἀνεξαρτησία γιὰ νὰ σταθῇ κανεὶς σ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ καὶ νὰ ἰδῇ τὰ πράγματα ἀπ' αὐτὴν. Ἀλλὰ τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ ἀλήθεια. Δὲν μᾶς ἐμποδίζει τίποτε νὰ ὑποθέσωμε, ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν ἀπειρὴ αἰσθητὴ ποικιλία τοῦ Εἶναι, τῆς πραγματικότητος, ὅπως αὐτὴ διαμορφώνεται μέσα στὸ ἐργαστήρι τῶν αἰσθήσεων, ὑπάρχει ἓνα καθ' ἑαυτὸ ὁμοιόμορφο ὑλικὸ τῆς πραγματικότητος, τὸ ὁποῖον διαφορίζεται διὰ μέσου τῶν λειτουργιῶν τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Ἀλλὰ δὲν μποροῦμε ποτὲ νὰ ἀποδείξωμε τοῦτο, δηλαδὴ νὰ δείξωμε μιὰ μορφή τοῦ Εἶναι ποὺ νὰ ἀποτελῇ τὴν προϋπόθεση τῶν γνωστῶν σὲ μᾶς μορφῶν, ἥτοι τοῦ αἰσθήματος, τῆς παραστάσεως καὶ τῆς σκέψεως.

Ἐπειτα ἀπ' αὐτὰ ποὺ εἶπαμε φαίνεται ὅτι ἡ πραγματικότης, ὁ ἐξωτερικὸς λεγόμενος κόσμος, δὲν εἶναι μόνον ρευστὴ, ἀλλὰ καὶ ἀποσπασματικὴ. Τοῦτο ὅμως φαίνεται γ' ἀντίκειται στὴν τόσον πλούσια καὶ ποικίλη εἰκόνα ποὺ μᾶς δίδουν γιὰ τὸν κόσμον οἱ αἰσθήσεις μας. Καὶ ὅμως οἱ αἰσθήσεις μας, ἐφ' ὅσον μποροῦμε νὰ τὶς ἀναγνώσωμε, μᾶς διδάσκουν τὴ σχετικότητα καὶ τὴν ἀποσπασματικότητα τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητος. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἀποσπασματικότητα αὐτὴν τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων ὑπάρχουν καὶ ἄλλα χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὰ θεωρήσῃ ὡς ἀτέλεια τῆς ἀντιληπτικῆς ἱκανότητος τῶν αἰσθήσεων τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι π.χ. ὅ,τι παρουσιάζεται στὶς αἰσθήσεις μας ὡς σύνθετο καὶ ποικίλο σύνολο εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὸ καταστρέψωμε, ἐφ' ὅσον θέλωμε νὰ τὸ γνωρίσωμε ἢ νὰ τὸ συλλάβωμε ἐγγύτερα. Μόνον ἐφ' ὅσον κρατήσωμε τὴν προσοχή μας σὲ ἓνα ὠρισμένο στάδιο ἐντάσεως ἔχομε τὴν ἱκανότητα νὰ συλλάβωμε ὡς σύνολο μιὰ σύνθετη ἐντύπωση τῶν αἰσθήσεων. Ἐὰν ζητήσωμε ὅμως νὰ ἐντείνωμε τὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ προχωρήσωμε ἀπὸ τὸ σύνολο στὰ μέρη, καὶ ὅσο ἀκριβέστερα παρατηροῦμε, τόσο περισσότερο περιορίζεται ἡ ἔκταση αὐτὴ ποὺ μποροῦμε νὰ παρατηρήσωμε. Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος εἴμαστε ὑποχρεωμένοι μιὰ ἐντύπωση τῶν αἰσθήσεων ποιοτικῶς μικτὴ νὰ τὴν ἀναλύσωμε στὰ στοιχεῖα τῆς γιὰ νὰ τὴν πλησιάσωμε περισσότερο. Ἐφ' ὅσον προσπαθοῦμε τὴν αἰσθητὴ ποικιλία μιᾶς ἐντυπώσεως νὰ τὴν ἀφομοιώσωμε αὐτὴν καθ' ἑαυτήν, δηλαδὴ στὴν οὐσία τῆς, δὲν κατορθώνομε τίποτα ἄλλο

παρά να συλλάβωμε μία μεμονωμένη ποιότητα, ενώ οί άλλες υποχωρούν από το πεδίο τῆς προσοχῆς μας. Στους ἴδιους περιορισμούς υπόκειται καὶ ἡ παραστατική μας δύναμη, ἡ ἱκανότης μας, ὅταν ἐπιχειροῦμε ν' ἀναπλάσωμε μία παράσταση. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παρασυρθῇ καὶ νὰ υποθέσῃ ὅτι οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ ἐξαφανίζονται, ὅταν ἡ συνείδησή μας ἀποδεσμευθῇ ἀπὸ τὴ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων καὶ ἀπὸ τὴ χρήση τῆς παραστατικῆς δυνάμεως καὶ ζητήσῃ νὰ προχωρήσῃ στὴν καθαρὴ σκέψη. Εἶναι ὅμως γεγονὸς ἀναμφισβήτητο ὅτι καὶ στὴ σφαῖρα αὐτὴ συμβαίνει τὸ ἴδιο, δηλαδή οὔτε ἐδῶ εἶναι ἡ συνείδησή μας ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς αὐτοὺς, ποὺ διέπουν τὸ αἰσθάνεσθαι καὶ τὴν παραστατικὴ δύναμη. Ἡ πληρότης δηλαδή τῆς εἰκόνας, τὴν ὁποῖαν ζητοῦμε μὲ ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς ἀντιληπτικὲς δυνάμεις τῆς συνειδήσεως, δὲν εἶναι ποτὲ κατορθωτὴ. Πάντοτε λοιπὸν ἡ συνείδησή μας ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ πλήρη εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου.

Β'

Τί τώρα συμβαίνει ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση ἑνὸς αἰσθητοῦ ἀντικειμένου πρὸς ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς αἰσθητῆς παρουσίας του, τοῦτο θὰ τὸ καταλάβωμε καλύτερα, ἂν ἀπομονώσωμε μίαν ὀρισμένη πλευρὰ αὐτῆς τῆς παρουσίας του, τὴν ὁρατότητα. Μὲ τὴν ὁρατότητα θέτομε τὸ κύριον θέμα, τὸ ὁποῖον θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ στὴν ἀνάλυσή αὐτή. Πρὶν ἐπρόκειτο νὰ ἀποκαλύψωμε τὴν πλάνη, ὅπου μέσῃ ζοῦμε, ἐφ' ὅσον πιστεύομε, ὅτι μπορούμε ν' ἀποκτήσωμε πλήρη εἰκόνα γιὰ ἕνα αἰσθητὸ-πραγματικὸ ἀντικείμενο τῆς συνειδήσεώς μας. Τώρα πρόκειται νὰ δείξωμε ὅτι καὶ ἕνα ὁρατὸ ἀντικείμενο, ἀκριβῶς ὡς πρὸς τὴν ὁρατότητά του, δὲν εἶναι κάτι ποὺ μᾶς ἀνήκει χωρὶς ἄλλο, δηλαδή καὶ ἐδῶ ἀκόμα δὲν ἔχομε ἐξ ἀρχῆς πληρότητα. Καὶ γι' αὐτὸ, ὅπως θὰ ἴδουμε, ἡ φυσικὴ συνέπεια εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος χρωστάει τὴν ἐξέλιξη τῶν ὀπτικῶν του εἰκόνων ὑψηλοῦ βαθμοῦ σὲ μία ἐνέργεια, μὲ τὴν ὁποία δημιουργοῦνται ὁρατὰ μορφώματα καὶ ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ὅταν πρόκειται γιὰ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες, εἶναι ἡ κα λ λ ι τ ε χ ν ι κ ῆ.

Γνωρίζομε ἀπὸ τὴ συνήθη ζωὴ, ὅτι ὅπου συγκεντρώνομε τὴν προσοχή μας, στὴ θέα τῶν πραγμάτων, ὅπως τὸ καλεῖ ἡ ἀνάγκη, ἡ ὀπτικὴ εἰκόνα μένει ἐλλιπής, ἐπιπόλαια καὶ ἀνεξέλικτη, ἐπειδὴ ἀνταποκρίνεται καὶ ἔτσι στὴν ἀνάγκη. Ἐπίσης ἀναγνωρίζομε ὅτι οἱ ἀτομικὲς διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, οἱ διαφορὲς τῆς διαθέσεως, ἐπιτρέπουν ὥστε ὁ ἕνας νὰ μπορῇ εὐκόλα νὰ ἐπιτύχῃ ἀκριβῆ καὶ ζωντανὴ ὀπτικὴ εἰκόνα, ἐνῶ ὁ ἄλλος νὰ μὴ μπορῇ τόσο εὐκόλα· πάντως δεχόμεθα ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ διάθεση τοῦ καθενὸς νὰ ἴδῃ ἕνα ἀντικείμενο ὡς πρὸς τὴν ὁρα-

τῇ του πλευρὰ μέχρι τοῦ ἀνωτάτου βαθμοῦ ἐποπτικῆς σαφηνείας καὶ βεβαιότητος. Σὲ μερικὲς μάλιστα πνευματικὲς ἐνέργειες θεωροῦμε τὴν πληρότητα καὶ τὴν ἀκρίβεια τῆς ἐποπτείας, δηλαδὴ τῆς γνώσεως διὰ τῆς ὁράσεως, ὡς αὐτονόητη προϋπόθεση. Τοῦτο συμβαίνει σὲ ὠρισμένα εἶδη τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ ὠρισμένα πεδία ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Καὶ ὅμως ἐδῶ, ὅπου νομίζομε ὅτι πατᾶμε σὲ στέρεο αἰσθητὸ ἔδαφος, διατρέχομε τὸν κίνδυνο μιᾶς ἀπάτης, ἡ ὁποία πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ αἰσθητὸ ἀπόκτημα, πὺ μᾶς προσφέρει ἡ ὄραση, δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἀποσπάσωμε ἀπὸ ποικίλους καὶ διαφορετικοὺς συνδέσμους, ὅπου μέσα τὸ ἀπόκτημα τοῦτο γίνεται στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος πιστεύομε ὅτι μποροῦμε νὰ τὸ ἀναγάγωμε σὲ ἓνα πρότυπο τῆς πραγματικότητος, τὸ ὁποῖον ὀφείλει τὴν ὑπαρξή του σὲ ὅλως διαφορετικὰ ψυχο-σωματικὰ γεγονότα, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πάλι πιστεύομε, ὅτι μποροῦμε νὰ τὸ πραγματώσωμε μέσα στὴ συνείδησή μας, ἂν τὸ μεταβάλωμε σὲ ἀπόκτημα ἄλλης φύσεως καὶ μορφῆς. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀπόψεις πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν.

Ὑπάρχει ἡ γνώμη: ὅτι αἰσθανόμεθα μὲ τὴν ὄραση μποροῦμε νὰ τὸ διαπιστώσωμε καὶ μὲ ἄλλες αἰσθήσεις, δηλαδὴ αὐτὸ πὺ βλέπομε μποροῦμε νὰ τὸ ψαύσωμε καὶ νὰ τὸ μετρήσωμε καὶ νὰ τὸ ζυγίσωμε, καὶ ἴσως μποροῦμε νὰ τὸ ἀκούσωμε ἢ νὰ τὸ γευθοῦμε καὶ νὰ τὸ ὀσφρανθοῦμε. Τοῦτο ὅμως εἶναι πλάνη, γιατί, ὅτι βλέπομε, τὸ ἀπλῶς ὁρατὸ, δὲ μποροῦμε νὰ τὸ αἰσθανθοῦμε μὲ καμμιά ἄλλη αἴσθησι, παρὰ μόνον μὲ τὴν ὄραση. Τὸ ὁρατὸ εἶναι ἀδύνατο ὡς ὁρατὸ νὰ τὸ αἰσθανθοῦμε ἄλλιῶς, γιατί τότε δὲν θὰ ἦταν τὸ ὁρατὸ. Καὶ ὅμως ὁμιλοῦμε γιὰ ὁρατὰ ἀντικείμενα, πὺ εἶναι δυνατόν νὰ τὰ αἰσθανθοῦμε καὶ ἄλλιῶς. Τότε ὅμως σιωπηρῶς παραμερίζομε μέσα μας τὸ γεγονὸς, ὅτι, ἂν ἀφαιρέσωμε τὶς αἰσθητὲς ιδιότητες ἑνὸς ἀντικειμένου, δὲν ἀπομένει γιὰ μᾶς τίποτα. Ὡστε, ἂν θελήσωμε νὰ ἀναφέρωμε ἓνα αἶσθημα ἢ μιὰ παράσταση, πὺ ἀνήκουν στὴ σφαῖρα τῆς ὁράσεως, σὲ μιὰ πραγματικότητα, σὲ μιὰ ὑπόσταση πὺ εἶναι πέρα ἀπὸ αὐτά, τότε εὐρισκόμεθα μπροστὰ στὸ ἀκόλουθο δῖλημμα: ἢ ν' ἀναγάγωμε τὸ αἶσθημα ἢ τὴν παράσταση σὲ κάτι πὺ ἀνήκει σὲ ἄλλη σφαῖρα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς αἰσθήσεως· ἢ καταλήγομε στὸ κενόν, γιατί πέρα ἀπὸ τὸ αἶσθημα ἢ τὴν παράσταση τῆς ὁράσεως δὲν ἔχομε καμμιά πραγματικότητα, ὅπου νὰ τὰ ἀναφέρωμε. Γιατί, γιὰ νὰ εἰπῶ ὅτι ὑπάρχει μιὰ ὁρατὴ πραγματικότητα, αὐτὴν πρέπει νὰ εἶναι δυνατόν κανεὶς νὰ τὴν ἰδῇ. Κατὰ τὴν ὄραση δὲν πρόκειται νὰ ἐξισώσωμε μιὰ ὑποκειμενικὴ ὀπτικὴ εἰκόνα μὲ μιὰ ἀντικειμενικὴ, τὴν ὁποίαν νὰ ὑποβαστάζῃ ἓνα αἰσθητὸ ὑπόβαθρο. Ἄν τὸ πρᾶγμα ἦταν ἔτσι, τότε θὰ ἔπρεπε κάθε ἄνθρωπος, πὺ ἔχει κανονικὴ, ὑγιᾶ ὄραση νὰ καταλήγῃ σὲ μιὰ ὀπτικὴ παράσταση ἢ ὀπτικὸ αἶσθημα, πὺ ν' ἀνταποκρίνεται πλήρως μὲ τὴν πραγματικότητα. Ὅμως, ὅταν προσπαθοῦμε νὰ ἰδοῦμε

ποῦ ἔγκειται ἡ διαφορὰ τῆς ὀρθῆς ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένη ὄραση, διαπιστώνομε ὅτι δὲν εἶναι ἡ ὀρατὴ πραγματικότης ἐκείνη, ὅπου ἐξετάζομε, ἂν τὰ μάτια μας βλέπουν σωστὰ ἢ ὄχι. Ὅταν τὰ μάτια μας μᾶς παρουσιάζουν κάτι ποῦ δὲν ὑπάρχει, δηλαδή μιὰ πραγματικότητα ἀνύπαρκτη, τότε ἡ ἀνυπαρξία αὐτὴ δὲν ἀναφέρεται σ' αὐτὸ ποῦ βλέπομε, γιατί αὐτὸ ἀκριβῶς ὑπάρχει, ἀλλὰ σ' αὐτὸ ποῦ δὲν μποροῦμε ποτὲ νὰ ἰδοῦμε. Μὲ τὴν αἴσθησιν τῆς ὀράσεως δὲν συναντῶνται ἄλλες αἰσθήσεις, στὶς ὁποῖες καταφεύγομε γιὰ νὰ εἴμεθα σὲ θέσιν νὰ μιλήσωμε γιὰ πραγματικότητα. Ἄν διαπιστώσωμε ὅτι τὰ μάτια μας μᾶς ἀπατοῦν ὡς πρὸς τὴν θέσιν ἑνὸς ἀντικειμένου ἐν τῷ χώρῳ, τότε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πιστεύσωμε ὅτι τὰ μάτια μας θὰ ἰδοῦν, θὰ αἰσθανθοῦν τὸ ἀντικείμενο σ' ἓνα ἄλλο μέρος, ἀπὸ ἐκεῖνο ὅπου εἶναι ὀρατό. Γιατί τὸ ἀντικείμενο εἶναι ὀρατὸ μόνον στὸ μέρος ἐκεῖνο, ὅπου γίνεται αἴσθητὸ ἀπὸ τὴν ὄραση. Ἀντίθετα ἐκεῖνο ποῦ μποροῦμε νὰ εἰποῦμε εἶναι ὅτι τὰ μάτια μας βλέπουν τὸ ἀντικείμενο σ' ἓνα διαφορετικὸ μέρος ἀπὸ ἐκεῖνο, ὅπου τὸ αἰσθάνεται π.χ. ἡ ἀφή μας.

Ὅ,τι εἶπαμε ὡς τώρα γιὰ τὴν ὄραση ἰσχύει γιὰ ὅλες τὶς αἰσθήσεις. Τὸ αἰσθητὸ δηλαδή, εἴτε εἶναι ὀρατὸ εἴτε εἶναι ἀκουστὸ εἴτε εἶναι ἀπτό, εἶναι πάντοτε δεμένο μὲ γεγονότα ποῦ συμβαίνουν μέσα στὴ συνείδησή μας. Κατὰ τὴ διαδικασία αὐτὴ τὰ αἰσθητὰ ποτὲ δὲν καταλήγουν σὲ μορφὲς ὀρισμένες καὶ ὁλοκληρωτικές, ἀλλὰ παραμένουν πάντοτε ἀτελεῖ καὶ ἀποσπασματικά. Γι' αὐτὸ, ὅταν προσπαθήσωμε ἓνα οἰοδήποτε πρᾶγμα, ποῦ κατέχομε τὸ ὄνομά του, νὰ τὸ ἀναπλάσωμε ὡς αἰσθητὸ ἀντικείμενο καὶ στὴ συγκριμένη του αἰσθητὴ μορφῇ, συνειδητοποιοῦμε τὴν ἀνικανότητά μας ὡς πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴν. Ἔτσι γεννιέται μέσα μας ἡ σκέψη μήπως ὡς πρὸς τὶς ἱκανότητες τῶν ἀνθρώπων ὑπάρχει ἡ δυνατότης τὸ αἰσθητὸ ἀπόκτημα νὰ τὸ ἀναπτύξωμε ἀπὸ τὴν ἐλλιπῆ κατάστασιν καὶ μορφῇ, ὅπου τὸ ἀφήνουν οἱ αἰσθήσεις.

Μιὰ παλαιὰ θεωρία ἐχώριζε τὶς αἰσθήσεις μεταξύ τους, ἀλλ' ἔθετε τὴ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη κατὰ παράταξιν. Σήμερα χωρίζουν τὶς αἰσθήσεις σὲ κατώτερες καὶ ἀνώτερες καὶ στὶς ἀνώτερες βλέπουν ἓνα στάδιο ἐξελίξεως τῶν κατωτέρων. Ὅταν συγκρίνῃ κανεὶς —σύμφωνα μὲ τὴν θεωρία αὐτὴ— τὴν ἀφή μὲ τὴν ἀκοή καὶ τὴν ὄραση, πιστεύει ὅτι μέσα στὶς δύο αὐτὲς ἀνώτερες αἰσθήσεις ἔχει διαφοροποιηθῇ καὶ εἰδικευθῇ ἡ ἱκανότης τοῦ αἰσθάνεσθαι ποῦ ὑπάρχει μέσα στὴν ἀφή. Ἄς συγκρίνωμε τώρα ἐδῶ μόνον τὴν ἀφή μὲ τὴν ὄραση. Γενικῶς τὸ αἰσθητὸ ὑλικὸ τῆς πραγματικότητος, ποῦ ὀφείλει τὴν ὑπαρξὴ του στὴν αἴσθησιν τῆς ἀφῆς, καὶ τὸ αἰσθητὸ ὑλικό, ποῦ ὀφείλει τὸ εἶναι του στὴν αἴσθησιν τῆς ὀράσεως, μένουν, σταματοῦν στὴν ἴδια βαθμίδα τῆς ἐξελίξεως. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιὰ μιὰ διαδικασία μέσα στὴν συνείδησή μας, ἡ ὁποία δὲν παράγει σταθερὲς μορφὲς ποῦ νὰ μποροῦμε νὰ τὶς συγκρατήσωμε. Ὑπάρχει ὁμως

μία βασικὴ διαφορὰ: ὅτι στὴ σφαῖρα τῆς ἀφῆς δὲν ὑφίσταται καμμία δυνατότης ν' ἀναπτύξῃ κανεῖς τὸ αἰσθητὸ ὑλικό της καὶ νὰ φθάσῃ σὲ τελειότερες μορφές, ἐνῶ στὴ σφαῖρα τῆς ὁράσεως εἶναι δυνατόν νὰ φθάσωμε σὲ αἰσθητές, ἐνυλες μορφές. Ἡ αἴσθησις τῆς ἀφῆς μᾶς δίδει μόνον αἰσθήματα καὶ ποτὲ παραστάσεις. Βεβαίως ὁμιλοῦμε γιὰ ἀντίσταση τῆς ὕλης, γιὰ σκληρότητα, γιὰ μαλακότητα κτλ., ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι χαρακτηρισμοὶ γλωσσικοί, δὲν εἶναι παραστάσεις τῆς ἀφῆς. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ποὺ μᾶς δίδει ἡ ἀφή εἶναι ἀδύνατο νὰ μορφώσωμε αὐτὸ ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ χαρακτηρίσωμε ὡς παράσταση τῆς ἀφῆς, γι' αὐτὸ ἀναγκαζόμεστε ν' ἀφήσωμε τὸ πεδίο τῆς ἀφῆς καὶ νὰ μετακινηθοῦμε στὸ πεδίο τῆς γλώσσας καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ἐννοιῶν. Εἶναι φανερό ὅμως ὅτι μὲ τὸ σχηματισμὸ ἐννοιῶν, μὲ τίς ὁποῖες χαρακτηρίζομε ὅ,τι μᾶς δίδει ἡ ἀφή, δὲν μεταβάλλεται ἡ κατάστασις, ὅπου ἐπάνω στηρίζεται ἡ αἴσθησις ποὺ ἔχομε γιὰ τὰ ἀπτά. Ἐδῶ λοιπὸν ἔχομε ἀπλᾶ αἰσθήματα καὶ δὲν ἔχομε καμμιά ἄλλη προηγμένη ἐκφραστικὴ μορφή, ὅπως π.χ. εἶναι ἡ παράστασις.

Εἶπαμε ἤδη ὅτι καὶ τὸ δημιούργημα τῆς ὁράσεως, τὸ ὁρατό, δὲν ἔχει ὡς μορφή πληρότητα. Ἡ μεγάλη ὅμως διαφορὰ μεταξὺ ἀφῆς καὶ ὁράσεως, ἡ τεράστια πρόοδος, ποὺ παρουσιάζει τὸ αἰσθάνεσθαι, καθὼς ἐξελίσσεται ἀπὸ τὴν ἀφή στὴν ὄρασις, συνίσταται στὸ ὅτι στὴν ὄρασις ἔχομε τὴ δυνατότητα ν' ἀναπτύξωμε τὴν αἰσθητὴ, ὁρατὴ ὅλη σὲ σταθερές, πλήρεις μορφές. Τὸ αἰσθάνεσθαι, ἐνῶ ὡς ἀφή εἶναι ἀκόμα ἀγλωσσο, ὡς ὄρασις φαίνεται ὡσὰν νὰ ἔχῃ τὴν ἰκανότητα νὰ ἐκφρασθῇ. Πῶς ὅμως εἶναι τοῦτο δυνατόν; Ἕνας γλωσσολόγος λέγει ὅτι «εἶναι δυνατόν νὰ ἰδῇ κανεῖς χωρὶς γλῶσσα, νὰ αἰσθανθῇ, νὰ καρφώσῃ τὰ βλέμματά του ἐπάνω στὰ πράγματα, νὰ ὀνειρευθῇ γι' αὐτά, ἀλλὰ χωρὶς λέξεις δὲν εἶναι δυνατόν οὔτε πρὸς στιγμή νὰ ἔχωμε τίς ἀπλές παραστάσεις: λευκὸ ἢ μαῦρο». Ἐδῶ ὅμως ὑπάρχει μία πλάνη. Εἶναι βέβαια εὐνόητο, ὅτι ἡ κοινὴ χρῆσις τῆς αἰσθήσεως τοῦ ὁρᾶν, ὅπως αὐτὴ γίνεται γιὰ πρακτικοὺς σκοποὺς τῆς ζωῆς καὶ γιὰ θεωρητικοὺς σκοποὺς τῆς γνώσεως, δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ παραστάσεις. Πλανάται ὅμως κανεῖς ὅταν πιστεύῃ, ὅτι ἡ γλῶσσα, ἡ ἰκανότης ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος νὰ ὁμιλῇ, στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ. Παραβλέπει κανεῖς ὅτι, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς γλώσσας, παρὰ τὴν κυριαρχία ποὺ ἔχει ἡ συνείδησις μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γλώσσας, τὸ ὑλικὸ τῆς ὁράσεως μένει στὴν ἴδια κατάστασις, δηλαδὴ στὴν κατάστασις ποὺ ἦταν καὶ χωρὶς τὴ γλῶσσα, καὶ χωρὶς τὴν ἰκανότητα νὰ σχηματίζῃ ἐννοιες.

Ὡστε εἶναι φανερό, ὅτι γιὰ νὰ δημιουργήσῃ κανεῖς αἰσθητὰ - ὁρατὰ ἀντικείμενα, ποὺ νὰ εἶναι ἔργα μιᾶς συνειδητῆς ἐνέργειας, θὰ πρέπει ἡ ἐνέργεια αὐτὴ νὰ ἀποτελῇ περαιτέρω ἐξέλιξιν τῆς λειτουργίας ἐκείνης στὴν ὁποίαν ὀφείλομε γενικῶς τὰ ὁρατὰ ἀντικείμενα, δηλαδὴ τῆς ὁράσεως. Καὶ τὴν ἐνέργεια ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν συνειδητὴ τὴν συναντοῦμε μεταξὺ

τόσων άλλων έκφραστικῶν τρόπων τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν διαπιστώνουμε εἴτε στὸν ἑαυτό μας εἴτε στοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τὴν προσπάθεια νὰ παραστήσουμε κάτι ὁρατό, ὅταν δηλαδὴ βλέπουμε τὸν ἄνθρωπο νὰ σχεδιάζει, νὰ ζωγραφίζει, νὰ πλάθῃ καὶ ἔτσι νὰ φέρνῃ στὸ φῶς ἓνα ἔργο, ποὺ προορίζεται μόνον γιὰ τὴν ὄραση, τότε ἀκριβῶς προβάλλει τὸ ἐρώτημα: πῶς πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε, νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴ τὴ συνειδητὴ ἐνέργεια; Ἡ περισσότερὸ πρόχειρὴ ἀπάντησις εἶναι ἐδῶ, ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτὴ πρέπει ν' ἀποδοθῇ στὸ ἔμφυτο ἐνστικτο τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ἔμφυτη μιμητικὴ του ὁρμὴ ἢ στὴν ἔμφυτη τάση ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος νὰ παίζει. Ἡ ἀπάντησις ὅμως αὐτὴ δὲν ἐξηγεῖ, πῶς εἶναι δυνατόν στὸν ἄνθρωπο ν' ἀναπτύξῃ ἀπὸ μέσα του μιὰ τέτοια ἐνέργεια. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει ἐδῶ σημασία εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος σὲ μιὰ ὀρισμένη σφαῖρα τῶν αἰσθήσεων τοῦ ἀναπτύσσει τὴν ἱκανότητα νὰ ἐκφράζῃ τὸν ἑαυτό του μέσα σ' ἓνα αἰσθητὸ ὕλικό καὶ ἡ σφαῖρα αὐτὴ εἶναι ἡ ὄρασις. Ἀντίθετα στὴ σφαῖρα τῆς ἀφῆς δὲν ἔχει ὁ ἄνθρωπος τὴ δυνατότητα νὰ ἀντικειμενικοποιήσῃ τὴν παράστασις τῆς ἀφῆς, νὰ παραστήσῃ μᾶλλον τὸ αἶσθημα τῆς ἀφῆς. Ἄν ἠθέλαμε νὰ παραστήσουμε ὅ,τι ὀνομάζουμε παράστασις τῆς ἀφῆς τοῦ ἀντικειμένου, τὸ μόνον ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ κάμωμε εἶναι νὰ ἐπαναλάβωμε τὸ ἀντικείμενο ἄλλῃ μιὰ φορὰ, δηλαδὴ νὰ κατασκευάσωμε τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀφῆς, γιὰ νὰ προκαλέσωμε τὴν ἴδια παράστασις μετὰ τὴν ἐπανάληψιν τοῦ ἀντικειμένου. Ἐτσι ὅμως δὲν προχωροῦμε οὔτε ἓνα βῆμα περαιτέρω, γιὰτὶ δὲν ἔχομε κανένα μέσο νὰ ἐξουσιάζωμε τὴν παράστασις τῆς ἀφῆς. Ὅ,τι ὅμως εἶναι ἀδύνατο στὸ πεδίο τῆς ἀφῆς, τοῦτο εἶναι κατορθωτὸ στὴ σφαῖρα τῆς ὁράσεως. Γιὰ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο, ἀπὸ τὸ ὁποῖον δὲν μπορούμε νὰ χωρίσωμε τὴν παράστασις τῆς ἀφῆς, μπορούμε νὰ χωρίσωμε τὴν ὁρατότητά του ὡς κάτι ἀνεξάρτητο. Δὲν χρειαζόμεθα πολλὰ μέσα γιὰ νὰ παρουσιάσωμε στὴ συνείδησή μας ἓνα ὁρατὸ ἀντικείμενο. Εὐθὺς ὡς χαράζωμε ἓνα διάγραμμα, ἓνα ἀπλὸ σχεδιάσμα, κάνομε κάτι γιὰ τὴν ὄρασις, ποὺ δὲν μπορούμε ποτὲ νὰ κάμωμε γιὰ τὴν ἀφή· δημιουργοῦμε κάτι ποὺ παρουσιάζει τὴν ὁρατότητα τοῦ ἀντικειμένου. Ἐτσι φέρνομε κάτι καινούριο στὸ φῶς, δημιουργοῦμε κάτι ἄλλο ἀπ' ἐκεῖνο ποὺ ἦταν πρὶν κτῆμα τῆς παραστάσεως τῆς ὁράσεως. Τὸ ἀπλὸ αὐτὸ γεγονὸς πρέπει νὰ μᾶς ἀναγκάσῃ νὰ σκεφθοῦμε, τί σημασία ἔχει ἡ ἱκανότητα νὰ παριστάνωμε ὁρατῶς γιὰ τὴ διαδικασία τῶν λειτουργιῶν, ποὺ γίνονται μέσα στὸ πεδίο τῆς ὁράσεως.

Ἡ πρόχειρὴ λοιπὸν ἀπάντησις στὸ ἐρώτημα: «πῶς πρέπει νὰ ἐρμηνεύσωμε τὴν ἐνέργεια ποὺ δημιουργεῖ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, ποὺ σχεδιάζει, ζωγραφίζει καὶ πλάθει», ἡ ὁποία λέγει ὅτι ἡ συνειδητὴ αὐτὴ ἐνέργεια πρέπει νὰ ἀποδοθῇ στὴν ἔμφυτη κλίση τοῦ ἀνθρώπου νὰ μιμῆται, στὸ ἐνστικτο, ἐμφανίζεται ἀκόμα πιὸ πρόχειρὴ καὶ ἐπιπόλαιη τώρα ποὺ τίθεται τὸ ἐρώτημα: τί γίνεται μέσα στὸ πεδίο τῆς ὁράσεως, ὅταν ἀναπτύσσεται μέσα

σ' αὐτὸ μία ἐνέργεια, ἡ ὁποία δὲν ἔχει τίποτα τὸ ἀνάλογο σὲ ὠρισμένα ἄλλα αἰσθητήρια ὄργανα; Ἀναμφισβήτητα κάθε αἴσθηση, εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς ἄλλες, γιατί προσκομίζουν στὴ συνείδηση ἓνα ἰδιαίτερο εἶδος πραγματικότητος ἢ κάθε μία. Τὸ χάσμα ὅμως ποὺ χωρίζει τὶς αἰσθήσεις τὴ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ ἓνα πεδίο τῆς αἰσθήσεως ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὅταν ἀναλογισθοῦμε ὅτι στὴ μία αἴσθηση δὲν ὑπάρχει μετάβαση ἀπὸ τὸ ἀπλὸ αἰσθάνεσθαι —ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ὄσφρηση, τὴν ἀφή καὶ τὴ γεύση— σὲ ἐνέργεια ποὺ νὰ παριστάνη αἰσθητά, νὰ μορφώνη ἀντικειμενικὰ δημιουργήματα, ἐνῶ στὴν ἄλλη —ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ὄραση καὶ τὴν ἀκοή— ἡ μετάβαση αὐτὴ συντελεῖται συνεχῶς καὶ ὁδηγεῖ στὴ γένεση συνθέτων καὶ σημαντικῶν δημιουργημάτων — αὐτὸ εἶναι τὸ καίριο σημεῖο ποὺ πρέπει νὰ ἐρμηνεύσωμε, νὰ ἐξηγήσωμε, καὶ μάλιστα ὄχι γιὰ νὰ διδαχτοῦμε πρὸς τί οἱ ἱκανότητες αὐτές, οἱ παραστατικές, μποροῦν καὶ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται, ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴ θεωρῆται ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἱκανοτήτων αὐτῶν ὡς ἓνα ἀνεξήγητο θαῦμα.

Ἄν ἦταν δυνατόν νὰ μετακινήσωμε τὸν ἑαυτὸ μας σ' ἐκείνη τὴν κατάσταση, ἀπ' ὅπου ἡ πραγματικότης νὰ εἶναι μόνον ὁρατὴ, ἂν ἦταν δυνατόν νὰ ἀποσύρωμε τὴ συνείδησή μας ἀπ' ὅλα τὰ σημεῖα, ἀπ' ὅλα τὰ λοιπὰ αἰσθητήρια, ὅπου ἐργάζεται, καὶ νὰ συγκεντρώσωμε ὅλη τῆς τὴ δύναμη στὸ ὀπτικὸ σύστημα, στὸ ὄργανο τῆς ὁράσεως, τότε θὰ εὐρισκόμεθα ἀπέναντι σὲ πράγματα ποὺ θὰ μᾶς ἔδειχναν τὸ παίγνιδι τοὺς ἀπὸ μακριά, χωρὶς νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὰ πλησιάσωμε. Κάθε προσπάθεια νὰ ἐξουσιάσωμε τὴν πραγματικότητα, τὰ πράγματα αὐτά, μὲ τὸ νοῦ μας, τὴ γνώση μας ἢ καὶ τὸ συναίσθημά μας θὰ ἀφάνιζε τὴν ὁρατότητά των. Ἐφ' ὅσον μένομε δεμένοι στὴν ὁρατότητα, ἡ συνείδησή μας θὰ εἶχε μία ἄμεση θέα καὶ θὰ κατέληγε σὲ μιὰ ὑπόκωφη, «θεωρητικὴ», παθητικὴ συμπεριφορά. Ἐπίσης κατὰ τὴν προσπάθειά μας ν' ἀναπλάσωμε παραστάσεις θὰ εὐρισκόμεθα μπροστὰ σ' ἓνα χάος ἀπὸ φαινόμενα ποὺ ἔρχονται καὶ παρέρχονται, ἀπὸ μορφώματα ποὺ συνωθοῦνται καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ διαλύονται. Μέσα ἀπ' αὐτὸ τὸ χάος, τὸν τυχαῖο συνειρμὸ τῶν ὀπτικῶν εἰκόνων, καὶ τὴ γενικὴ σύγχυση, θὰ συνειδητοποιούσαμε ὅτι μόνον μία ἐνεργητικὴ συμπεριφορά θὰ ἦταν δυνατόν νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ στὴν περαιτέρω ἐξέλιξη τῶν παραστάσεών μας γιὰ μιὰ ὁρατὴ πραγματικότητα. Θὰ ἦταν λοιπὸν γιὰ μᾶς μιὰ λύτρωση, ἂν ἀνακαλύπταμε μέσα μας τὴ δυνατότητα νὰ κάμωμε κάτι στὸ πεδίο τῆς ὁράσεως, νὰ δράσωμε ἐδῶ, ἐνῶ σ' ὅλα τ' ἄλλα πεδία τῶν αἰσθήσεων τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν.

Τί σημαίνει ὅμως νὰ δράσωμε στὸ πεδίο τῆς ὁράσεως; Δὲν σημαίνει τίποτα ἄλλο παρὰ ὅ,τι προσφέρουν τὰ μάτια στὴ συνείδηση, τοῦτο νὰ τὸ πραγματοποιήσωμε, νὰ τὸ δημιουργήσωμε γιὰ τὰ μάτια. Τὰ μάτια προσφέρουν στὴ συνείδηση ὁρατὰ ἀντικείμενα· παρόμοια, ἀλλὰ ὡς ἔργα τέχνης,

νὰ προσφέρωμε κι ἐμεῖς στὰ μάτια. Ἔτσι καταλήγομε στὴ δημιουργία τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν. Καὶ ὅπως ἡ γλῶσσα, ἡ ὁποία εἶναι δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου, δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ προέκταση, μορφή ἐξελίξεως τῆς σκέψεως τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καὶ οἱ εἰκαστικὲς τέχνες δὲν εἶναι παρὰ μορφή ἐξελίξεως τῆς ὁράσεως. Καὶ ὅπως ἡ γλῶσσα δὲν μιμεῖται τίποτε, ἀλλὰ θέτει, ἔτσι καὶ τὸ ἔργο τῆς τέχνης δὲν μιμεῖται κανένα φυσικὸ ἔργο, καμμία φυσικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ δημιουργεῖ πρωτότυπη μορφή καὶ πραγματικότητα. Ἡ λειτουργία ἐκείνη ποὺ συντελεῖται μέσα στὸ ὁπτικὸ σύστημα, ἡ ἴδια τώρα ἀναπτύσσεται, ἐξελίσσεται καὶ δημιουργεῖ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, τὸ ὁποῖον εἶναι αἰσθητὸ ἀπὸ τὴν ὄραση.

Τοῦτο ὁμως τὸ δημιούργημα τῆς τέχνης εἶναι κάτι ἄλλο, παρὰ ἓνα ἀπλῶς ὁρατὸ ἀντικείμενο, ἔχει πνευματικὸ βάθος καὶ ἔκφραση καὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀπομίμηση ἑνὸς πράγματος ποὺ ὑπάρχει. Ἦδη τὴ στιγμὴ ποὺ συντελεῖται ἡ κίνηση τοῦ χεριοῦ, ἡ ὁποία δὲν ἐπιζῇ περισσότερον ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς γενέσεώς της, ἥδη μέσα στὶς στοιχειώδεις προσπάθειες μιᾶς εἰκαστικῆς ἐνέργειας τὸ χέρι δὲν κάνει κάτι ποὺ τὸ ἔκαμε ἤδη καὶ τὸ μάτι. Τουναντίον ἐδῶ γεννιέται κάτι καινούριο καὶ τὸ χέρι ἀναλαμβάνει νὰ ἀναπτύξη περαιτέρω ὅ,τι κάνει τὸ μάτι, ἀκριβῶς ὁμως στὸ σημεῖο, ὅπου τὸ μάτι ἔχει ἤδη σταματήσει τὴ δράση του. Ἐκεῖ, ὅπου τελειώνει τὸ ἔργο τοῦ ματιοῦ, ἐκεῖ ἀκριβῶς ἀρχίζει τὸ ἔργο τῆς τέχνης. Τὸ ἔργο τῆς τέχνης δὲν μιμεῖται κάτι ποὺ ἔχει ἤδη κάνει τὸ μάτι, ἀλλὰ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὸ ἐδαφος, ὅπου ἀπλῶς κινεῖται παθητικῶς ἡ ὄραση. Ἄν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶχε τὰ μέσα ὅ,τι τοῦ προσφέρεται ὡς ὁρατὸ ἀπὸ τὴν αἴσθηση τῆς ὁράσεως νὰ μπορῇ νὰ τὸ ἀναπτύξη, τότε δὲν θὰ κατέληγε στὴ σκέψη, ὅτι γιὰ νὰ ἐξελίξη, ν' ἀναπτύξη τὶς παραστάσεις τῆς ὁράσεως πρέπει νὰ συμμετάσχουν καὶ ἄλλα ὄργανα τοῦ σώματος ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μάτια. Ἀκόμα καὶ ὅταν χαράσσει μὲ τὸ χέρι του μία γραμμὴ, ἀκόμα καὶ ὅταν κἀνὴ μία χειρονομία, ἡ ὁποία ἔχει σκοπὸ νὰ παραστήσῃ κάτι, ποὺ νὰ εἶναι ὁρατό, δηλαδὴ ποὺ νὰ τὸ αἰσθάνεται τὸ μάτι, θὰ καταλάβῃ, ἂν σκεφθῇ σωστά, ὅτι μ' αὐτὸ κάνει κάτι γιὰ τὴν παράσταση τῆς ὁράσεως, τὸ ὁποῖον τὸ ὄργανο τῆς ὁράσεως μόνο του δὲν μπορεῖ νὰ τὸ κάμῃ. Τὸ ἐπίτευγμα τοῦ χεριοῦ μπορεῖ νὰ τοῦ φανῇ ἐλλειπὲς ἐν σχέσει μὲ τὸ θαυμαστὸ ἐπίτευγμα τοῦ ματιοῦ, τῆς ὁράσεως. Καὶ ὁμως, ἂν σκεφθῇ, ὅτι τὸ μάτι δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ, νὰ δημιουργήσῃ, ἐκεῖνο ποὺ κάθε φορὰ φέρει εἰς φῶς, ὅταν βλέπῃ, ὅταν ἐνεργῇ ὡς ὄραση, θὰ ἀναγνωρίσῃ ὅτι ἀκόμα καὶ στὰ ἀπλᾶ σχεδιάσματα ὑπάρχει κάτι ποὺ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ αἴσθηση τῆς ὁράσεως, πέρα ἀπὸ τὸ ἀπλὸ ὁρᾶν. Τὸ ἀπλὸ ὁρᾶν δὲν δημιουργεῖ τίποτα, ἐνεργεῖ μόνον ὡς αἶσθημα, ἐνῶ τὸ σχεδιάσμα εἶναι ἔ ρ γ ο ποὺ κεῖται πέρα ἀπὸ τὸ ἀπλὸ ὁρᾶν, ἂν καὶ προϋποθέτει τὴ λειτουργία τοῦ ὁρᾶν. Ἄν ἡ ὄραση, μὲ τὴν ἄπειρη ποικιλία χρωμάτων καὶ σχημάτων ποὺ τοῦ παρουσιάζει, καθηλώνῃ τὸν ἄνθρωπο στὴ βου-

βότητα τῆς ἀπλῆς θέας καὶ εἶναι ἔτσι ὑποχρεωμένος μόνον μὲ τὴ γλῶσσα νὰ μετατρέψῃ τὸ θέαμα σὲ ἀντικειμενικὴ ἔκφραση, ἢ ἱκανότης τὴν ὁποίαν εὐρίσκει μέσα του, ὅ,τι βλέπει νὰ τὸ μεταβάλῃ σὲ ἀντικείμενο τῆς πλαστικῆς του παραστάσεως, τοῦ δείχνει τὸ δρόμο πρὸς τὸν ὁποῖον μπορεῖ νὰ ἐξελιχθῇ ἡ ἐνέργεια τοῦ ὁράν, ὅταν προσλάβῃ καλλιτεχνικὴ ἔκφραση. Τόσον ἡ γλῶσσα, τὸ σύστημα δηλαδὴ τῶν λέξεων, τῶν συμβόλων, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει καμμιά ὁμοιότητα μὲ τὰ πράγματα ποὺ ἐκφράζει, ὅσον καὶ ἡ πλαστικὴ ἱκανότης τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὸ νοῦ του κάθε ἰδέα περὶ μιμήσεως.

Ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ κανεὶς ἐδῶ νὰ εἰπῇ εἶναι τοῦτο : ὅ,τι κάνει τὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, ὅταν ἀναλαμβάνῃ νὰ συνεχίσῃ παραστατικά, πλαστικά τὴν ἐργασία ποὺ κάνει τὸ μάτι, ἂν συγκριθῇ μὲ τὴν ἄκοπη καὶ θαυμαστὴ, αὐτόματη ἐνέργεια τοῦ ματιοῦ, εἶναι πολὺ ἐπίπονο καὶ κακότεχνο. Τὸ μάτι σὲ κάθε στιγμή ποὺ ἐνεργεῖ παρουσιάζει στὴ συνείδηση ἓνα θαυμάσιο κόσμον ἀπὸ εἰκόνες. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριὰ ὁμως πρέπει κανεὶς νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν προσπάθειά του νὰ παραστήσῃ πλαστικὰ μορφές, ἀνοίγει ἓνα δρόμον, ὃς ὁποῖος εἶναι ὁ μόνος ποὺ τὸν ὑψώνει πέρα ἀπὸ τὰ ἀπλᾶ, βουβὰ αἰσθήματα τῆς ὁράσεως. Καὶ ὅπως ἡ γλῶσσα ὑψώνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν ἀπλῇ, αἰσθησιακὴ σχέσιν του μὲ τὸν κόσμον καὶ τοῦ δημιουργεῖ μίαν ἀντικειμενικὴν, ἐννοιολογικὴν σχέσιν μὲ τὰ πράγματα, ἔτσι καὶ ἡ πλαστικὴ ἐνέργεια, ἡ εἰκαστικὴ τέχνη τοῦ ἀνθρώπου τὸν ὑψώνει ἀπὸ τὴν κατάστασιν τῆς βουβῆς θέας, σὲ μίαν σφαῖρα τοῦ πνεύματος, ὅπου οἱ μορφές ὁμιλοῦν μόνες τους. Τόσο τὸ φαινόμενο τῆς γλώσσας, ὅσο καὶ τὸ φαινόμενο τῆς πλαστικῆς καὶ γενικῶς τῆς εἰκαστικῆς τέχνης δείχνουν ὅτι ἡ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ κίνησις καὶ ἐξέλιξις συμβαδίζουν. Ἐτσι γίνεται συνειδητὸ ὅτι ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις δὲν συνίσταται στὴ χειραφέτησιν τῆς πνευματικῆς λειτουργίας ἀπὸ τὴ σωματικὴν, ἀλλὰ ἔγκειται στὴ σύγχρονη λειτουργία τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν ἐνεργειῶν.

Ἡ πλαστικὴ εἰκαστικὴ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἐξέλιξις τῆς διαδικασίας τοῦ ὁράν. Ἡ ἐνέργεια αὕτη ἀνοίγει ἓνα ἰδιαίτερον, ξεχωριστὸ χῶρον γιὰ τὴ συνείδησιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐδῶ ὁμως πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσωμε μίαν πλάνην. Συνήθως λέγεται ὅτι μὲ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐποπτικῆς σχέσεως μὲ τὰ πράγματα, εἰσάγεται κανεὶς στὴν σχέσιν ποὺ ἔχει ὁ καλλιτέχνης μὲ τὴ φύσιν. Εὐλογη εἶναι βεβαίως ἡ ἀπαίτησις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ χρησιμοποιοῖ κατὰ τρόπο πλούσιον καὶ ἱκανοποιητικὸν τὰ μάτια του, ὅταν μάλιστα πρόκειται ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ὁρατὴν πλευρὰ τῶν πραγμάτων ἀπέναντι στὴν μειωτικὴ ἐκτίμησιν ποὺ τοὺς δείχνουν πολλοί. Ἀλλὰ ἐδῶ ἀκριβῶς πλανᾶται κανεὶς γι' αὐτὸ ποὺ ἐπιτυγχάνει μὲ τὴν προσπάθειαν αὕτη. Ὡς ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς καλλιέργειας τῆς

έποπτείας, δηλαδή τῶν αἰσθημάτων τῆς ὁράσεως, κατὰ κανόνα συμβαίνει ὥστε ἡ ἐξησκημένη ἐνέργεια τοῦ ματιοῦ νὰ ἀποκτᾷ τόση ἔνταση, πού νὰ ὑποχωροῦν ὅλα τὰ ἄλλα ἐνδιαφέροντα, τὰ ὁποῖα ἐξυπηρετοῦνται συνήθως ἀπὸ τὴν ὄραση. Ἡ ἄσκηση αὐτὴ τοῦ ματιοῦ ἀποδεικνύεται συνήθως ἀνώφελη, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ κύριο ἐπίτευγμα πού ἀνήκει στὸν κόσμο τῆς ὁράσεως, δηλαδή γιὰ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες. Ὡς ἀπόδειξη τούτου ἀρκεῖ ν' ἀναφέρωμε ὅτι ἀκριβῶς ἡ θετικὴ ἐπιστημονικὴ ἀπασχόληση μὲ τὴ φύση, ἡ ὁποία καταγίνεται ἀκατάπαυστα μὲ τὴν ὁρατὴ πλευρὰ τῶν πραγμάτων, συνήθως κάνει τὸν ἄνθρωπο ἀνίκανο νὰ καταλάβῃ τὴν ἰδιαίτερη σχέση, πού ἔχει ὁ καλλιτέχνης μὲ τὴ φύση.

Τοῦτο εἶναι εὐεξήγητο, ὅσο καὶ ἂν φαίνεται παράδοξο. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐνέργεια δὲν ἀποβλέπει τόσο εἰς τὸ ὁρᾶν ὅσο εἰς τὸ γινώσκειν. Τὸ κέρδος λοιπὸν πού ἀποκτᾷ ἡ ὄραση, ἡ ἐποπτεία ἀπὸ τὴν ἄσκηση, δὲν καταλογίζεται στὸ ὁρᾶν, ἀλλὰ στὸ γινώσκειν. Ὅ,τι ἀποκτᾷ ἐδῶ κανεὶς μὲ τὴν ἐποπτεία, τὰ αἰσθήματα τοῦ ὁρᾶν, δὲν εἶναι κάτι πού τὸ ἔχει κανεὶς ἰδῆ ἢ πρέπει νὰ τὸ ἰδῇ, ἀλλὰ κάτι πού τὸ ἔχει κανεὶς γνωρίσει ἢ πρέπει νὰ τὸ γνωρίσῃ. Ὑπόκειται λοιπὸν κανεὶς στὴν ἀπάτη, ὅταν νομίζει ὅτι κατέχει τὰ πράγματα ὡς πρὸς τὴν καθολικὴν ὁρατότητα των, ἐπειδὴ ἡ γνώση του στηρίζεται στὴν ὄραση. Ἐτσι τὸ πνευματικὸ ἐνδιαφέρον ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν μοναδικὴν ἐνέργεια, μὲ τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατόν ν' ἀναπτυχθῇ καὶ νὰ μορφωθῇ τὸ ὕλικο πού μᾶς προσφέρουν τὰ μάτια καὶ νὰ γίνῃ ἀπόκτημα τῆς ὁρατότητος. Καὶ τοῦτο συμβαίνει περισσότερο, ὅσο πιὸ πολὺ συμμετέχει ἡ ὄραση στὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ἐννοιολογικοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου τῶν ἐννοιῶν. Μὲ τὴν ηὐξημένη παρατηρητικότητα τῆς ὁράσεως ἀποκτᾷ κανεὶς καὶ τὴ γνώση τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τῶν πραγμάτων, καὶ συνάμα τοῦ δημιουργεῖται ἡ πεποίθησις, ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκφράσῃ γνώμη γιὰ τὴ λεγόμενη καλλιτεχνικὴ ἀπόδοση τῆς φύσεως.

Καὶ ὅμως ἡ γνώση αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατόν ποτὲ νὰ ἀποτελέσῃ κριτήριον γιὰ κάτι πού δὲν ἀνήκει στὴ σφαῖρα τῆς γνώσεως, ἀλλὰ τῆς τέχνης. Τὸ ἔργο τέχνης ἡ γνώση αὐτὴ τὸ βλέπει ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος, δηλαδή περιορίζεται νὰ εὔρῃ μέσα στὸ καλλιτέχνημα ὅ,τι τυχόν εἶναι ὁρατὸ καὶ στὴ φύση, δηλαδή καὶ στὸ ἔργο τῆς φύσεως, καὶ δὲν συνειδητοποιεῖ ὅτι τὸ ὁρᾶν τοῦ καλλιτέχνου ἀρχίζει ἐκεῖ, ὅπου παύει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπιστήμονος. Ὅσο λοιπὸν καὶ ἂν ὀξύνῃ κανεὶς τὴν παρατηρητικότητά του καὶ τὴν ὁρασὴν του, δὲν σημαίνει ὅτι μ' αὐτὸ ἀνοίγει κι' ὅλας τὸ δρόμο πρὸς τὴν τέχνη. Ἀνάλογα μάλιστα μὲ τὴν ἀτομικὴ διάθεσις ἀναπτύσσεται μία ἐποπτικὴ σχέση μὲ τὴ φύση καὶ τὴ ζωὴ, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει ἄλλοτε μιὰ μεγάλῃ δεκτικότητι γιὰ ὅλους τοὺς ἐρεθισμοὺς, ἄλλοτε πάλιν μία συναισθηματικὴ προσέγγισις στὴ φύση, ἡ ὁποία ἐκφράζεται σὲ βιώματα καὶ διαθέσεις. Καὶ τὰ δύο ὅμως αὐτὰ δὲν ἔχουν τίποτα τὸ κοινὸ μὲ ὅ,τι

θὰ ὀνομάζουμε καλλιτεχνικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ φύση. Καὶ τοῦτο διότι κανένα ἀπὸ τὰ δύο, οὔτε ἡ δεκτικότης γιὰ ἐρεθισμοὺς οὔτε ἡ συναισθηματικὴ προσέγγιση, δὲν ὀδηγεῖ πέρα ἀπὸ τὴ φύση. Σὲ στιγμὲς ποὺ ἀνεβάζουν τὸν ἄνθρωπο σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο συμβαίνει νὰ παρατηροῦμε, νὰ συναντοῦμε ἓνα συναίσθημα ἐγγύτητος μὲ τὴ φύση, τὸ ὁποῖον μᾶς ὀδηγεῖ σὲ στενότετη σχέση μὲ ὅλη τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ ὁρατοῦ κόσμου. Μὲ τὴ θαυμαστὴ σαφήνεια τοῦ ὁρᾶν ἐνώνεται τότε τὸ συναίσθημα μὲ τὸ ἄπειρο, τὸ ἀπύθμενο. Σ' αὐτὲς τὶς στιγμὲς μᾶς φαίνεται ὅτι δὲν εὐρισκόμεθα στὸν κόσμον τῆς ἀπτῆς σωματικότητος, ὅτι δὲν εἶναι ὁ καθημερινὸς κόσμος, τὸ θέατρο τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς, μὲ τὸ ὁποῖον ἔχομε νὰ κάμωμε. Εἴμαστε σὲ μία ὄνειρευτὴ κατάσταση, λησμονοῦμε τὸν ἑαυτὸ μας καὶ βυθιζόμεθα σὲ μία ἐποπτεία γοητευτικὴ, ἡ ὁποία γεμίζει ὅλο μας τὸ εἶναι. Τότε μᾶς ἀποφαίνεται ὅτι μᾶς ἀποκαλύπτεται τὸ μυστικὸ τῆς φύσεως, καὶ ἐν σχέσει μ' αὐτὴν τὴν κατάσταση ἡ γνώση μᾶς φαίνεται ἓνα ἐπίπονο ἀπόσπασμα, ποὺ χρειάζεται ἀπόδειξη καὶ λογοδοσία. Σ' αὐτὲς τὶς στιγμὲς, ὅπου ἡ ἀπομόνωση τῆς αἰσθητῆς ἐποπτείας συμπίπτει μὲ μία διεγερτικότητα τοῦ συναισθήματος, δημιουργεῖται ἡ διάθεση ἐκείνη, ὅπου νομίζομε ὅτι εἰσχωροῦμε καὶ ἀγκαλιάζομε τὴ φύση περισσότερο ἀπὸ κάθε πραγματικὴ καὶ θεωρητικὴ συμπεριφορὰ πρὸς αὐτήν.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ὁποῖος εἶναι ἱκανὸς ν' ἀπολαύσῃ αὐτὴν τὴν ἐποπτικὴν ἡδονήν, αὐτὴ τὴ γοητεία, ποὺ ἐρχεται ἀπὸ μία βαθύτερη θέα τῆς φύσεως, αὐτὸς θὰ μπορέσῃ νὰ στραφῇ καὶ πρὸς τὴν σφαῖρα τῆς τέχνης καὶ ἐδῶ νὰ εὕρῃ ἄκοπα βαθειὰ ἱκανοποίησιν. Αὐτὸς θὰ πιστεύσῃ ὅτι τὸ μυστικὸ νόημα τῆς τέχνης ἔγκειται σ' αὐτὸ ὅτι ἡ τέχνη μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ μορφὰς καὶ παραστάσεις, ποὺ ὁμιλοῦνε ἀμεσώτερα στὴν ψυχὴ ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῆς φύσεως. Αὐτὸς θὰ εἶναι πεπεισμένος, ὅτι ἀντλεῖ τὸ βαθύτερο νόημα καὶ περιεχόμενον τοῦ καλλιτεχνήματος, ἂν κατὰ τὴ θέασίν του δοκιμάζῃ συναισθήματα παρόμοια μ' ἐκεῖνα ποὺ ἔχει, ὅταν προσεγγίξῃ τὴ φύση. Εἶναι περίεργο ὅτι οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι στὴ ζωὴ καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ εἰδικότητά των ἔχουν μία ἀντικειμενικὴ αὐστηρότητα, γρήγορα περιπίπτουν στὴ συναισθηματικότητά, ὅταν πλησιάσουν τὴν τέχνη. Δὲν καταλαβαίνουν ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια στηρίζεται σὲ μία ἀντικειμενικότητά καὶ σαφήνεια, ἡ ὁποία εἶναι τόσο μακριὰ ἀπὸ τὸ ὄργιο τῆς συναισθηματικότητός των, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ στεγνότητα καὶ νηφαλιότητα ἐκείνων ποὺ πλησιάζουν τὴν τέχνη μὲ τὰ μεθοδικὰ μέσα τῆς ἐπιστήμης. Ὅπου πρόκειται γιὰ ἐνέργεια —καὶ ἡ τέχνη εἶναι ἐνέργεια— ἐκεῖ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κάμῃ κανεὶς τίποτα μὲ διαθέσεις. Καὶ μάλιστα ὅσο ἐντονες γίνονται οἱ διαθέσεις, τόσο παραλύουν τὴν ἐνεργητικὴν ζωὴν. Ἄν σ' ἐκεῖνες τὶς στιγμὲς τῆς ὑψηλῆς θέας τῆς φύσεως ἐνόμιζε κανεὶς ὅτι ἀγγίζει τὸ πλῆρωμα καὶ τὴν πρωταρχικότητά της, τώρα, ποὺ προσεγγίζει τὴν τέχνην, κα-

ταλαβαίνει, συνειδητοποιεί, ότι αντί να κατέχη κάτι κατέχεται εκείνος από κάτι. Για ένα καλλιτεχνικό βίωμα είναι δυνατόν να γίνη λόγος μόνον σε κείνον, ό οποίος δέν τολμᾷ να σχηματίση σαφή παράσταση για τήν καλλιτεχνική ενέργεια. Γιατί αυτό πού χαρακτηρίζει τόν καλλιτέχνη είναι τοῦτο : ότι δέν παραδίδεται παθητικῶς στη φύση, καί δέν ἐγκαταλείπει τόν ἑαυτό του στίς συναισθηματικές διαθέσεις, πού τοῦ γεννῶνται, ἀλλά ότι ζητεῖ ἐνεργητικῶς νά ἀποκτήσῃ, ὅ,τι τοῦ προσφέρεται στά μάτια του.

Ὅσο παράδοξο καί ἄν φαίνεται, ἡ τέχνη ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου σταματάει ἡ αὐτόματη ἐποπτεία. Ὁ καλλιτέχνης δέν χαρακτηρίζεται μέ καμμία ιδιαίτερη ἐποπτική ικανότητα, δηλαδή μέ τὸ ὅτι εἶναι ικανός νά βλέπῃ καλύτερα ἢ ἐντονώτερα, μέ τὸ ὅτι ἡ ὄρασή του ἔχει τήν ιδιαίτερη ικανότητα νά ἐπιλέγῃ, νά συνοψίζῃ, νά μεταμορφώνῃ, νά ἐξευγενίζῃ. Τουναντίον χαρακτηρίζεται μέ τὸ ὅτι ὁ φυσικός του προικισμός τόν φέρνει ἄμεσα ἀπό τήν ἐποπτική ἀντίληψη στήν ἐποπτική ἐκφραση. Ἡ σχέση του μέ τή φύση δέν εἶναι σχέση θέας καί ἐποπτείας, ἀλλά σχέση ἐκφράσεως. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἐγκείται ἡ διαφορὰ τῆς παθητικῆς ἀπό τήν ἐνεργητική συμπεριφορά πρὸς τήν φύση. Ἐδῶ ἐγκείται τὸ θαυμαστό καί κρίσιμο σημεῖο πού χωρίζει τόν καλλιτέχνη ἀπό ὅλους τοὺς ἄλλους. Ὅλοι βλέπομε καί φανταζόμεθα στή φύση ὅ,τι βλέπει καί φαντάζεται καί ὁ καλλιτέχνης. Τῇ στιγμῇ ὅμως πού ἐπιχειροῦμε ἀπό τήν ἐποπτική ἀντίληψη, ἀπ' αὐτὸ πού βλέπομε, νά προχωρήσωμε στήν πλαστική, εἰκαστική ἐκφραση, βρισκόμαστε μπροστά σ' ἕνα ἀνυπέρβλητο ἐμπόδιο, τὸ ὁποῖο μᾶς συνειδητοποιεῖ τήν ἀνικανότητά μας νά ἀντιστρέψωμε τὸ γεγονὸς τοῦ ὄραν, τῆς ἐποπτικῆς ἀντιλήψεως πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς αὐτενεργοῦ ἐξέλιξεως. Τότε ἀκριβῶς καταλαβαίνομε τί μᾶς χωρίζει ἀπό τόν καλλιτέχνη, πράγμα τὸ ὁποῖο δέν μπορεῖ νά μᾶς τὸ διδάξῃ καμμία πείρα. Ὅποιος θέλει νά συνειδητοποιήσῃ τήν πραγματική διαδικασία, ἡ ὁποία διαδραματίζεται γιὰ νά μεταβῇ κανεὶς ἀπό τήν ἀπλὴ θέα καί παράσταση στήν εἰκαστική καί πλαστική ἐνέργεια, αὐτὸς θὰ καταλάβῃ ὅτι σ' ὅλη τήν καλλιτεχνική διαδικασία ἡ ἀπλὴ θέαση καί παράσταση σημαίνει μόνον τήν ἀρχή, τήν ἀφετηρία, ἐνῶ ὅλη ἡ ἐξέλιξη καί τελείωση τοῦ ἔργου συνδέεται μέ τήν πλαστική ικανότητα τοῦ καλλιτέχνου.

Ὡστε τὸ ἀξιοσημεῖωτο στὸν καλλιτεχνικῶς προικισμένο ἄνθρωπο ἐγκείται σὲ τοῦτο : ὅτι μέσα του μία διαδικασία, πού ὑποτυπωδῶς ὑπάρχει σὲ κάθε ἄνθρωπο, προσλαμβάνει μία μονομερῆ ἐξέλιξη πού ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τὸ κοινὸ μέτρο. Ἐνῶ ἐμεῖς σταματοῦμε στίς ἐποπτεῖες πού μᾶς προσφέρει τὸ μάτι καί ἐμποδιζόμαστε νά προχωρήσωμε περαιτέρω ἀπὸ ἕνα ἀδιόρατο σκότος, ὁ καλλιτέχνης ἔχει μέσα του τήν ικανότητα ἐκεῖνες τίς γενικὲς καί ἀόριστες ἐποπτεῖες νά τίς ἀναπτύσσει σὲ ὀριστικά καί ἀπτά ἐκφραστικά μέσα. Ἐκεῖ ὅπου ἐμεῖς συγκεντρώνομε τὸ βλέμμα μας καί τὴ συνείδησή μας γιὰ νά ἰδοῦμε τὸ ἀντικείμενο, νά ἔχωμε τήν ἐποπτεία του, καί

δὲν μποροῦμε νὰ κάμωμε οὔτε ἓνα βῆμα παρὰ πέρα, ἐκεῖ ἀκριβῶς ἀρχίζει ἡ ζωὴ τοῦ καλλιτέχνου, ἡ ὁποία τὴν ἀπραξία τῆς θεᾶς τὴν μεταβάλλει σὲ ἐνέργεια πλαστική. Ὅλοι οἱ χειρισμοὶ του, ἀπὸ τὸν ἀπλούστερο ὡς τὸν συνθετότερο, δὲν κρύβουν κανένα ἀνώτερο σκοπὸ, παρὰ πῶς θὰ συνεχίσῃ μὲ πλαστικὸ τρόπο ὅ,τι ἄρχισε νὰ κάνῃ τὸ μάτι μὲ τὴν ἀπλὴ θεά. Ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ἡ ὄραση, ἡ θεά, δουλεύει πλαστικά, ἀλλὰ αὐτὴ κάπου σταματᾷ, γίνεται στατική, ἐνῶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια συνεχίζει δυναμικὰ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν παράσταση.

Ἄν μάλιστα κανεῖς χωρίσῃ αὐστηρῶς τὴν πνευματικὴ ἀπὸ τὴν σωματικὴ ἐργασία, δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ προσπεράσῃ τὴ γνώμη ὅτι ὁ καλλιτέχνης μὲ τὴν ἐξωτερικὴ του ἐνέργεια, τὴν καλλιτεχνικὴ του ἐργασία, κάνει γιὰ τοὺς ἄλλους ὁρατό, ἀπὸ καὶ σταθερό, αὐτὸ ποὺ ἤδη μέσα του ἔχει λάβει μορφή. Ἴσως μάλιστα προχωρήσῃ αὐτὸς πρὸ πέρα καὶ πιστεύσῃ, ὅτι ὁ καλλιτέχνης, καθὼς ἀρχίζει τὴ δουλειά του, δὲν κάνει τίποτα ἄλλο παρὰ ἀπὸ ἀνάγκη δημιουργεῖ μία ἀρετὴ, ἐπειδὴ δὲν ἔχει κανένα ἐξωτερικὸ μέσο νὰ ἐκφράσῃ τίς μορφές, ποὺ εἶναι μέσα στὸ πνεῦμα του σὲ καθαρότητα καὶ τελειότητα. Καὶ ἐφ' ὅσον πιστεύσῃ τοῦτο, δὲν θὰ ἀπαλλαγῇ καὶ ἀπὸ τίς συναφεῖς πλάνες, οἱ ὁποῖες προκύπτουν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μέσα στὸ ὁρατὸ ἔργο τῆς τέχνης βλέπει ἓνα σύμβολο τοῦ πνεύματος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι θεωρεῖ τὴν πλαστικὴ, εἰκαστικὴ εἰκόνα κατώτερη ἀπὸ τὴν ἀόρατη μορφή ποὺ ἔχει στὸ πνεῦμα του. Γιὰ νὰ μὴ καταλήξῃ κανεῖς σ' αὐτὴν τὴν πλάνη δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος παρὰ νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ τὸν ἀδικαιολόγητο χωρισμὸ τῆς πνευματικῆς ἀπὸ τὴ σωματικὴ ἐργασία. Τοῦτο μάλιστα εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ κάμῃ, ὅταν θέλῃ νὰ καταλάβῃ τὴν οὐσία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ἐδῶ ἡ σχέση τοῦ πνευματικοῦ καὶ σωματικοῦ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ νοήματος καὶ τῆς λέξεως, προφορικῆς ἢ γραπτῆς, ὅπου εὐκολώτερα χωρίζει κανεῖς τὸ σῶμα ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς γλώσσας. Κατὰ τὴ διανοητικὴ πορεία, δηλαδὴ τὴ μετάβαση τῆς διάνοιας ἀπὸ τὸ ἓνα σημεῖο στὸ ἄλλο, εἶναι γεγονὸς ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐργασίας συντελεῖται στὸ ἐσωτερικόν, ἐνῶ ἡ παράλληλη γλωσσικὴ ἐκφραση φαίνεται νὰ εἶναι κάτι ἐξωτερικόν.

Ὁλωσδιόλου διαφορετικὴ εἶναι ἡ διαδικασία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ἐδῶ στὸ ἐσωτερικόν τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὑπάρχουν ὄργανα, τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ φέρουν στὸ φῶς τὸ σκοπὸ τῆς καλλιτεχνικῆς προσπάθειας. Ἀκόμα γιὰ ν' ἀρχίσῃ ὁ καλλιτέχνης τὸ ἔργο του, ποὺ θὰ τὸν ὀδηγήσῃ στὸ σκοπὸ του, πρέπει νὰ καταπιασθῇ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἐνέργεια, καὶ ἀπ' αὐτὴν τὴν σωματικὴ ἐνέργεια ἐξαρτᾶται ὅ,τι θέλει νὰ ἐπιτύχῃ. Τί εἶναι ἡ ἀπλὴ θέαση, ἐν συγκρίσει μὲ τὴν ἐξέλιξη τὴν ὁποίαν ἡ θέαση αὐτὴ θὰ λάβῃ κατὰ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια; Ἡ ἀπλὴ θέαση εἶναι ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια ὅ,τι εἶναι τὸ τραύλισμα ἐν συγκρίσει πρὸς

τὴν ἀνεπτυγμένη γλωσσικὴ ἱκανότητα. Ὁ καλλιτέχνης εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον συνειδητοποιεῖ, ὅτι ἡ ἀνώτερη ἐξέλιξη τῆς πνευματικῆς-καλλιτεχνικῆς τοῦ ζωῆς, ἀρχίζει τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ παράστασή του ἢ μᾶλλον ἡ ἐσωτερικὴ πίεση τῆς παραστάσεώς του, τῆς ἐποπτείας του θέτει σὲ κίνηση τὰ ἐξωτερικὰ ὄργανα τοῦ σώματός του, δηλαδή τὴ στιγμὴ ποὺ στὴν ἐνέργεια τοῦ ματιοῦ καὶ τοῦ νοῦ θὰ προστεθῇ καὶ ἡ κίνηση τοῦ χεριοῦ του· τότε μόνον ἀνοίγει τὸ δρόμο ἀπὸ τὸ σκότος πρὸς τὸ φῶς, ἀπὸ τὴν παθητικὴ δέσμευση στὴν ἐνεργητικὴ ἐλευθερία του. Ὅλη ἡ μεγαλοφυΐα του καὶ ὅλος ὁ φυσικὸς του προικισμὸς ἀναπτύσσεται σ' αὐτὴν τὴν ἀπ' ἐξω ὁρατὴ στιγμὴ, ὅπου συντελεῖται ὄχι ἡ παράσταση, ἀλλὰ ἡ γένεση, ἡ δημιουργία τοῦ καλλιτεχνικοῦ κόσμου τῶν παραστάσεων. Ὁ καλλιτέχνης εἶναι ὑποχρεωμένος ἐξ ἀρχῆς νὰ στρέψῃ τὴν ἐνέργειά του πρὸς τὰ ἐξω. Ἡ ἐνέργειά του ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι ὀλιγώτερο πνευματικὴ ἀπ' ἐκείνη ποὺ γίνεται μέσα στὸ νοῦ του. Καὶ ἐπειδὴ ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια θέλει νὰ εἶναι πνευματικὴ, πρέπει ἀκριβῶς νὰ συνίσταται σὲ ὀρισμένα, ἀπλᾶ αἰσθητῶς ἐπιτεύγματα. Ἔτσι ἡ ἐσω καὶ ἡ ἐξω ὄψη γίνονται ἐδῶ, δηλαδή στὸ ἔργο τῆς τέχνης, ἓνα πρᾶγμα, ἀποτελοῦν ἀκριβῶς τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία.

Ἄν λοιπὸν ἰδοῦμε τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία ὡς μία συνέχιση τῆς διαδικασίας τοῦ ὁρᾶν, ὡς μία ἐξέλιξη τοῦ ὁρᾶν πρὸς ὀρισμένους ἀπλᾶς μορφές, τότε θὰ καταλάβωμε, ὅτι τὸ μάτι ἀπὸ μόνον τοῦ, μὲ τὴ δύναμή του δὲν μπορεῖ νὰ τελειώσῃ τὸ ἔργο ποὺ ἀρχίζει, ἀλλὰ χρειάζεται νὰ κινητοποιηθῇ καὶ ὅλος ὁ ἄνθρωπος πρὸς ἓνα εἶδος ἐνέργειας. Τότε μόνον τὸ ὑλικὸ ποὺ προσφέρει ἡ ὄραση μορφώνεται σὲ πνευματικὲς ἀξίες, δηλαδή σὲ ἔργα τέχνης. Ἔτσι ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία εἶναι ἓνα εἶδος συνειδητῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἓνα εἶδος τοῦ συνειδέναι.

Συνήθως κάνει κανεὶς κατάχρηση μὲ τὸν ὅρο συνείδηση ἢ συνειδέναι. Προϋποθέτει κανεὶς πρῶτα μία κανονικὴ γενικὴ συνείδηση, ἓνα κανονικὸ βαθμὸ τοῦ συνειδέναι. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ συνειδέναι, δηλαδή στὴν περιοχὴ του, ἀναπτύσσεται ἡ πρακτικὴ πλευρά, ἡ πλευρὰ τοῦ πράττειν σύμφωνα μὲ σκοπούς, καὶ ἡ θεωρητικὴ γνώση τοῦ κόσμου. Ἡ ἐνέργεια τοῦ καλλιτέχνη δὲν ἀνήκει οὔτε στὴ μία οὔτε στὴν ἄλλη πλευρά, θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ. Ἔτσι φαίνεται ὅτι, ὅταν ἡ συνείδηση ἀφοσιώνεται στὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια, ἐκεῖ εἶναι ὡσὰν νὰ πρέπει νὰ ἀφήσῃ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας τοῦ συνειδέναι, γιὰ νὰ τεθοῦν σὲ κίνηση οἱ μυστικὲς δυνάμεις ποὺ ἀποτελέσματά των θεωρεῖται τὸ καλλιτέχνημα. Ἡ συνείδηση ὅμως δὲν εἶναι ποτὲ μία γενικὴ κατάσταση, ἀλλὰ πάντοτε ὑπάρχει ὡς μία συγκεκριμένη ἐνέργεια. Εἶναι μέσα σὲ κάθε ἄνθρωπο ἡ συνείδηση κάτι τὸ συνεχῶς ρέον τόσο ὡς πρὸς τὴν ἔνταση καὶ τὸ βαθμὸ ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῆς ἐνεργείας, μὲ τὴν ὁποίαν πάντοτε ἐξελίσσεται. Χωρὶς ὀρισμένη ἐνέργεια

δὲν ἀναπτύσσεται συνείδηση. Ἡ σχετικὴ σαφήνεια τοῦ συνειδέναι δὲν εἶναι μία δεδομένη μόνιμη κατάσταση, ὅπου ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται καὶ ἐκτελεῖ ὠρισμένες ἐνέργειες, ἀλλὰ μία ἄλλη ἔκφραση γιὰ τὴν ἐκάστοτε ζωηρότητα τῆς νοητικῆς ἐνεργείας, τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος ἀναπτύσσει. Ἔτσι ἡ συνείδηση δὲν εἶναι κάτι ποὺ μένει πάντοτε σταθερό, καὶ τὸ ὁποῖον ἀπλῶς συνοδεύει ὠρισμένες ἐνέργειες τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ εἶναι κάτι τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσεται μέσα σ' αὐτὲς τὶς ὠρισμένες καὶ διάφορες ἐνέργειες.

Εἶναι λοιπὸν περίεργο ὅτι, ἐπειδὴ ἡ συνείδηση ἐνὸς ἀνθρώπου εἶναι δεμένη μὲ μία ἐνέργεια διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ, αὐτὸς δὲν θέλει νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια ὡς κάτι χωριστὸ καὶ ἀπὸ τὴν πρακτικὴ καὶ ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἐνέργεια. Εἶναι φυσικὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κάνῃ μόνον ἓνα πρᾶγμα, δηλαδὴ νὰ περιορίσῃ τὴν ἱκανότητά του σὲ μία ἐνέργεια. Ὅσο περισσότερο ὑψώνεται πρὸς τὴν ὠρισμένη κατεύθυνση, ὅπου ἀναπτύσσει τὴν ἐνέργειά του, τόσο περισσότερο θὰ μειώνωνται οἱ ἱκανότητές του πρὸς ἄλλες πλευρές. Μὲ τὴν μείωση ὅμως τῆς σχετικῆς ἱκανότητος ἢ καὶ μὲ τὴν ἐξαφάνισή της, μειώνεται ἢ ἐξαφανίζεται καὶ ἡ σχετικὴ συνείδηση ποὺ ἀναπτύσσεται μαζί της καὶ τὴ συνοδεύει. Ὅταν λοιπὸν ὁ καλλιτέχνης βυθίζεται στὸ ἔργο του, στὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου του, παύει νὰ σκέπτεται καὶ νὰ κάνῃ ὅ,τι κάνουν καὶ σκέπτονται οἱ ἄλλοι. Καὶ ὅσο σημαντικώτερο εἶναι τὸ ἔργο του τόσο καὶ περισσότερο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ πράγματα, ποὺ οἱ ἄλλοι θεωροῦν ἀξιόλογα. Τότε ὁ καλλιτέχνης θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὡς ἀφηρημένος, καὶ ὡς κυριαρχούμενος ἀπὸ δυνάμεις ὅχι συνειδητὲς σ' αὐτὸν τὸν ἴδιον. Ὁ καλλιτέχνης ὅμως ἔχει ἀπόλυτη συνείδηση γιὰ ὅ,τι πράττει, δηλαδὴ γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἐκτελεῖ. Ἄν ὁ καλλιτέχνης φαίνεται στοὺς ἄλλους ὅτι ἐκτελεῖ τὸ ἔργο του ὡς ἀφηρημένος, ὡς μία ὑπαρξὴ ἔξω ἀπὸ τὴ ζωὴ, ὅμως αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶναι βέβαιος ὅτι μέσα στὴν ἐνέργειά του εἶναι ὁλωσδιόλου ἄγρυπνος. Ὁ βαθμὸς τῆς συνειδήσεως, ὅπου φθάνει, ὅταν συνοδοιπορῇ μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, δὲν τοῦ εἶναι ἀρκετός. Ἔτσι ὁ καλλιτέχνης, ὅταν ἡ ἐπιστήμη ὑπερηφανεύεται γιὰ τὴν πρόοδό της καὶ τοῦ δείχνῃ τὸν κόσμον, ὅπως αὐτὴ τὸν γνωρίζει καὶ τὸν κατέχει, δὲν αἰσθάνεται τὴν ἱκανοποίησιν ποὺ δοκιμάζει ὁ ἐπιστήμων. Ὁ καλλιτέχνης, ἂν καὶ διαφωτίζεται μὲ ὅσα διδάσκει ἡ ἐπιστήμη γιὰ τὰ πράγματα καὶ τὸν κόσμον γενικῶς, δὲν πείθεται ὅμως ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἔτσι, ὅπως τὸν ἀναπτύσσει ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδηση. Σιωπηρῶς μέσα του ὁ ἴδιος θεωρεῖ τὴν ἐπιστήμη ὡς ἓνα φτωχικὸ ἐπίτευγμα, ἐφ' ὅσον ἡ ἴδια ἐγείρει τὴν ἀξίωσιν ὅτι κατέχει μὲ τὴ γνώσιν της τὸν κόσμον, διότι αὐτὸ ποὺ προσφέρει ἡ γνώσιν εἶναι μόνον ἔννοιες καὶ ὄχι πράγματα.

Αὐτὸ ποὺ δοκιμάζει ὁ καλλιτέχνης κατὰ τὴν πρόοδο τῆς ἐργασίας του εἶναι, ὅτι βλέπει νὰ γεννιέται καὶ ν' ἀναπτύσσεται μέσα του μία συνείδηση, τὴν ὁποίαν πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν ἀναπτύσσει. Ἄν τώρα ἡ ἐνέργειά του φαίνε-

ται στους άλλους, πού δέν είναι ίκανοί νά τήν πραγματοποιήσουν, ὡς μία ἐνέργεια πού εὐρίσκεται μακριά ἀπό τήν πρακτική καί τή θεωρητική ζωή, σ' αὐτόν διαμορφώνεται αὐτή ὡς ἀπόλυτη συνείδηση. Ὁ ἴδιος εἶναι πεπεισμένος ὅτι ἡ συνείδησή του, ἡ συνειδητή του ἐνέργεια ὁλοένα καί διευρύνεται, ὅτι ἐπιστρατεύει ὅλες του τίς δυνάμεις καί τίς ὑποτάσσει στήν ὑπηρεσία τῆς καλλιτεχνικῆς του ἐνέργειας. Καί ὅπου ὁ καλλιτέχνης συγχωνεύεται πλήρως μέ ὅ,τι κάνει, ὅπου ὁ ἴδιος λησμονεῖ ὅλα τ' ἄλλα, πού ἀπασχολοῦν τή συνείδησή του ἐκτός ἀπό τήν καλλιτεχνική του ἐνέργεια, ἐκεῖ δοκιμάζει ὁ καλλιτέχνης τόν ὕψιστο βαθμό τῆς αὐτοσυνειδησίας καί μέσα ἀπ' αὐτήν συλλαμβάνει καί συνάμα ἐκτελεῖ τὸ ὄραμά του, τὸ ἔργο του.

Ἀπ' αὐτή τή σκοπιά ἡ θέση τῆς καλλιτεχνικῆς ἐνέργειας μέσα στίς ἄλλες ἐνέργειες τῆς ζωῆς εἶναι ὁλωσδιόλου διαφορετική ἀπ' ὅ,τι τήν βλέπει ἡ ἄλλη ζωή. Ἐτσι ὁ καλλιτέχνης ἐμφανίζεται ἰσότιμος δίπλα στόν ἐρευνητή, γιατί καί στους δύο φανερώνεται ἡ ἴδια ροπή, ἡ τάση ν' ἀφομοιώσουν τόν κόσμο, ὅπου μέσα ζοῦν καί οἱ δύο, μέ ἄλλα λόγια νά διασπάσουν τὰ ὅρια τῆς στενῆς, φτωχικῆς καί συγκεκριμένης συνειδήσεως καί νά ἀνοίξουν διάπλατα τόν ὀρίζοντα τοῦ πνεύματος. Ὅταν ἀναγνωρίσωμε ὅτι τὸ λογικὸ δέν εἶναι δυνατόν νά λύσῃ τὸ πρόβλημα τοῦ κόσμου σέ ὅλη του τήν ἔκταση, δηλαδή νά ἀποκτήσῃ πλήρη γνώση τοῦ κόσμου, τότε γίνεται συνειδητό, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει καί ἄλλες ἱκανότητες, μέ τίς ὁποῖες μπορεῖ νά κατακτήσῃ στήν πραγματικότητα, δηλαδή ν' ἀνοίξῃ κόσμους, οἱ ὁποῖοι δέν εἶναι προσιτοί στήν ἐπιστήμη. Ἀρκεῖ βεβαίως νά ἰδοῦμε μέ ἐλεύθερο βλέμμα τί πράγματι κάνει ὁ καλλιτέχνης, γιά νά καταλάβωμε ὅτι αὐτὸς συλλαμβάνει μία πλευρὰ τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία εἶναι συλληπτή μόνον μέ τὰ μέσα του, καί ὅτι ὁ καλλιτέχνης καταλήγει σέ μία συνείδηση τῆς πραγματικότητος, πού καμμιὰ λογική δέν μπορεῖ νά τήν προσφέρει. Ὅπως τὸ λογικὸ δέν ἡσυχάζει προτοῦ τὸ ὑλικὸ τῆς πραγματικότητος τὸ ὑποτάξῃ σέ ὀρισμένες λογικὲς μορφές, ἔτσι καί ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια δέν φθάνει στὸ τέλος της, προτοῦ δημιουργήσῃ ἀξίες αἰσθητικὲς ὀρισμένης μορφῆς.

Ἡ καλλιτεχνικὴ συνείδηση διαφέρει ἀπὸ τήν κοινὴ συνείδηση, κατὰ τοῦτο : ὅτι ἡ ὕλη τῶν παραστάσεων, ἀπὸ τήν ὁποίαν ἀποτελεῖται, ἔχει προσλάβει μορφή μέ σταθερὲς ιδιότητες, σταθερὰ γνωρίσματα. Ποίου εἶδους εἶναι οἱ ιδιότητες αὐτές, θὰ προσπαθήσωμε ἀργότερα νά ἐπισημάνωμε. Ἄν ἡ ἀπόκτηση τῆς συνειδήσεως περὶ τοῦ κόσμου, περὶ τῆς πραγματικότητος, ἦταν δυνατόν ν' ἀναπτυχθῇ μέ παραστάσεις τῆς ὁράσεως, μέ τὴ χρήση τῆς αἰσθήσεως αὐτῆς καί μέ τὴ συγκέντρωση τῆς προσοχῆς μας, τότε θὰ ἦταν ζήτημα τῆς ἀπλῆς μας θελήσεως νά σχηματίσωμε τὴ συνείδηση γιά μιὰ ἐποπτικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου. Εἶδαμε ὅμως πρὶν ὡς ποιοῦ σημεῖο εἶναι δυνατόν νά φθάσωμε μέ τίς ἀπλὲς παραστάσεις τῆς ὁράσεως. Εἶδαμε ἐπίσης πρὶν ὅτι ὁ κόσμος, ὡς ἀντικείμενο τῆς γνώσεως, παρουσιάζεται σέ

μᾶς κατ' ἀρχὰς ὡς ἓνα χάος ἀπὸ ἀκατανόητα καὶ ἀσύντακτα γεγονότα. Τὸ χάος ὅμως τοῦτο ἔχει ὁ καθένας τὰ λογικὰ μέσα νὰ τὸ τακτοποιήσῃ, ἐφ' ὅσον θελήσῃ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν. Τοῦτο γίνεται μὲ τὴν ἐπιστήμην. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν ὅμως μιᾶς παραστατικῆς, πλαστικῆς συνειδήσεως δὲν διαθέτουν γενικῶς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀνάλογα μέσα. Ἐδῶ, δηλαδὴ στὴν καλλιτεχνικὴ σφαῖρα, καθὼς διαπιστώνομε ὅτι κάθε βῆμα πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἀπαιτεῖ καὶ μία ἐνέργεια ὁλοένα καὶ περισσότερο περίπλοκη, αἰσθανόμαστε τὶς δυνάμεις μας νὰ παραλύουν. Καταλαβαίνομε βεβαίως ὅτι τὰ μάτια δὲν ὑπάρχουν μόνον γιὰ νὰ μᾶς προσφέρουν τὶς εἰκόνες τῶν πραγμάτων τοῦ ἔξω κόσμου, ἀλλὰ ὅτι μὲ τὴν ἐνέργειαν τῆς αἰσθήσεως τοῦ ὁρᾶν, γεννιέται κάτι μέσα μας, τὸ ὁποῖον ἐπιδέχεται μία περαιτέρω ἐξέλιξιν μέσα μας. Ὄταν ὅμως θελήσωμε νὰ κρατήσωμε τὸ φευγαλέο φαινόμενο τῆς ὁράσεως, νὰ διαμορφώσωμε τὸ ἄμορφο, τότε δὲν ἔχομε τὴ δύναμιν καὶ κανένα ὄργανον τοῦ σώματος δὲν μᾶς βοηθεῖ πρὸς τοῦτο. Ὄταν ὅμως τὸ καλοσκεφθοῦμε, τότε μᾶς φαίνεται σὰν ἓνα θαῦμα, ὅτι ἡ ἱκανότης ποὺ ἔχομε νὰ βλέπωμε, νὰ αἰσθανώμεθα μὲ τὰ μάτια καὶ νὰ φέρνωμε στὴν παράστασίν μας τὸ ὁρατό, αὐτὴ ἡ ἱκανότης, ἡ ὁποία μᾶς δείχνει κάτι τὸ ὁρατό, σὲ μερικὰ ἄτομα ἐξελίσσεται τόσο, ὥστε ὁδηγεῖ στὴ δημιουργίαν ὀρισμένων καὶ σταθερῶν μορφωμάτων.

Καταλαβαίνομε λοιπὸν ὅτι, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν πλαστικὴν ἱκανότητα, ποὺ ἀναπτύσσεται σὲ καλλιτεχνικὴ συνείδηση, τότε ἡ ἀπλὴ βούλησις δὲν ἀρκεῖ, ἀλλὰ ὅτι τὸ κύριον εἶναι τὸ νὰ μὴ κανεῖς νὰ ἀναπτύξῃ μέσα τοῦ αὐτὴ τὴν ἱκανότητα. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ τονισθῇ ὅτι συχνὰ μία ἐξωτερικὴ καὶ ἐπιπόλαια ἀντίληψις πιστεύει ὅτι μπορεῖ νὰ ἀναπτύξῃ μία καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια, καὶ τότε γεννιέται ἓνα ἔλκεϊνον καὶ μὲ πολλὰς ἀξιώσεις ὑποκατάστατο ποὺ θεωρεῖται ἀπὸ πολλοὺς ἔργον τέχνης. Πραγματικὰ ὅμως ἡ γνήσια ζωὴ τῆς τέχνης ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἀνθρώπινος φύσις μέσα σὲ ὀρισμένα ἄτομα ἀναπτύσσεται πρὸς τὴν πλευρὰ ἐκείνην, ὅπου τὸ ἐσωτερικὸν βίωμα τῆς αἰσθήσεως τοῦ ὁρᾶν συνδυάζεται μὲ τὴν ἐξωτερικὴν ἱκανότητα πολὺ πάνω ἀπὸ τὸ κοινὸ μέτρο· καὶ ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς χαρακτηρίζει τὸν πραγματικὸν καλλιτέχνη.

Ὄταν λέμε ὅτι μποροῦμε νὰ συνειδητοποιήσωμε τὸν ὁρατὸν κόσμον, ἐννοοῦμε ὅτι μποροῦμε ν' ἀποκτήσωμε μία συνείδησιν, ἡ ὁποία εἶναι δυνατόν νὰ γεννηθῇ σὲ ὅλους τοὺς κανονικὰ ὀργανωμένους ἀνθρώπους, καθὼς ἐπίσης καὶ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἔχῃ ὡς περιεχόμενον ὅλην τὴν σφαῖραν τοῦ ὁρατοῦ. Γιὰ τὴν σφαῖραν αὐτὴν τοῦ ὁρατοῦ ἔχομε μιὰ ἀτελεῖαν, ἀνεπαρκῆ ἐννοίαν, γιατί σκεπτόμαστε μόνον αὐτὸ ποὺ μποροῦμε ν' ἀποκτήσωμε μὲ τὴν ἀπλὴν χρῆσιν τῶν ματιῶν μας. Μὲ τὴν ἐκφράσιν ὅμως, «σφαῖρα τοῦ ὁρατοῦ», συνδέομε, ὅπως εἶδαμε, καὶ μιὰ ἄλλην σημασίαν. Ἡ σημασία αὐτὴ περιέχει τὴν δυνατότητα νὰ συνειδητοποιήσωμε ὁλοένα καὶ πλεονέκτειν

πὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἱκανότητες, πὸ προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὴν χρῆση τῶν ματιῶν. Μὲ τὶς ἱκανότητες αὐτὲς ἡ φύση προικίζει μόνον λίγους ἀνθρώπους, καὶ αὐτοὺς σπάνια μὲ πλούσιο τρόπο. Ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ μιλήσωμε γιὰ μιὰ συνείδηση τῆς ὁρατότητος, οὔτε μὲ τὴν ἔννοια ὅτι αὐτὴ εἶναι προσιτὴ σὲ ὅλους στὸ ἴδιο μέτρο οὔτε μὲ τὴν ἔννοια ὅτι στὴ συνείδηση αὐτὴ εἶναι ὅλα προσιτά. Γιατί, ἂν καὶ ἡ ἱκανότης νὰ φθάνη κανεὶς σὲ φωτεινὲς καταστάσεις ὁρατότητος εἶναι δοσμένη σὲ ὠρισμένα ἄτομα καὶ δὲν εἶναι γενικὸ ἀγαθό, ὅμως ἡ ἐνέργεια αὐτὴ, ὡς ἐνέργεια συνειδητὴ, εἶναι δυνατόν νὰ συλλάβῃ μόνον μεμονωμένα σημεῖα τοῦ ὁρατοῦ, καὶ πολλὰ ἀπὸ τὸ τεράστιο ὕλικὸ πὸ ἔρχεται ἀκατάπαυστα στὰ μάτια μας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποταχθοῦν σ' αὐτὴ τὴν ἐνέργεια.

Γ'

Ὅποιος συμπεριφέρεται μόνον παθητικῶς μὲ τὴν ὁρασὶ τοῦ, αὐτὸς μπορεῖ νὰ πιστεύῃ, ὅτι κατέχει τὸν ὁρατὸ κόσμον σ' ὅλο τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ποικιλία τοῦ. Ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία εἰσρέει στὰ μάτια τοῦ τὸ ἀνεξάντλητο πλῆθος τῶν ὁρατῶν ἐντυπώσεων, ἡ ταχύτης μὲ τὴν ὁποίαν μέσα τοῦ διαδέχεται ἡ μία παράσταση τὴν ἄλλη, τοῦ δίδουν τὴν βεβαιότητα, ὅτι ὁ ἴδιος εὐρίσκεται στὸ κέντρο ἑνὸς μεγάλου ὁρατοῦ κόσμου, ὃ ὁποῖος τὸν περιβάλλει. Ὁ μέγας καὶ πλούσιος αὐτὸς κόσμος τῶν ὁρατῶν φαινομένων κρημνίζεται τὴ στιγμὴ πὸ ἡ καλλιτεχνικὴ δύναμη ἀρχίζει στὰ σοβαρὰ νὰ θέλῃ νὰ τὸν ἐξουσιάσῃ. Ἡδὴ ἡ πρώτη προσπάθεια νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὸ λυκόφως τῆς ὁρατότητος, πὸ χαρακτηρίζει τὴν ἀπλὴ γενικὰ συνείδηση, καὶ νὰ φθάσῃ σὲ κάποια σαφήνεια τοῦ ὁρᾶν περιορίζει τὸν κύκλο τοῦ ὁρῶντος. Ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια νοεῖται ὡς συνέχιση τῆς συγκεντρώσεως ἐκείνης τῆς συνειδήσεως, πὸ εἶναι τὸ πρῶτο ἀναγκαῖο βῆμα, γιὰ ν' ἀνοίξῃ τὸ δρόμο ἀπὸ τὴν εὐρύτητα τῆς διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντιλήψεως, ἡ ὁποία συνδέεται πάντοτε μὲ ἀσάφεια, πρὸς τὴν σαφήνεια, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ στενότητα. Ὁ καλλιτέχνης τίθεται ἐνώπιον τοῦ ἀδυνάτου νὰ δοκιμάσῃ τὴν ἐνέργειά τοῦ σ' αὐτὸ τὸ φαινομενικὸ ὅλο, καὶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἀπλὸ ὁρᾶν καὶ τὶς ἀπλὲς παραστάσεις αὐτοῦ πὸ βλέπει στὴν ἔκφραση τοῦ ὁρατοῦ εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ μόνον σὲ ὠρισμένη συγκεκριμένη περίπτωσι. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ καλλιτέχνης μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ μόνον, ὅταν ἀφήσῃ τὴν φαινομενικὴ ὁλότητα τοῦ ὁρατοῦ κόσμου καὶ περιορισθῇ στὸ συγκεκριμένο ὁρατὸ ἀντικείμενο. Κάθε καλλιτέχνης θὰ δοκιμάσῃ τὴν ἐμπειρία, ὅτι πρέπει νὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ ὠρισμένο σημεῖο, γιὰ νὰ μπορέσῃ ν' ἀναπτύξῃ τὶς δυνάμεις τοῦ.

Ἐνῶ ὅμως τοῦτο γίνεται δεκτό, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀντιτάσσεται ἡ γνώμη ὅτι ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια, ἡ ὁποία συγκεντρώνεται καὶ ἐκφράζε-

ται γύρω στὸ συγκεκριμένο, σιγὰ-σιγὰ πρέπει νὰ προκύψῃ σὲ ἀνώτερη βαθμίδα μιὰ γενικὴ εἰκόνα περὶ κόσμου. Μὲ ἄλλα λόγια ὑποστηρίζεται ὅτι στὸ σύνολο τῶν ἔργων τέχνης ἐνυπάρχει μιὰ ἀνεπτυγμένη συνείδηση τῆς πραγματικότητος, ἡ ὁποία τείνει ὀλοένα καὶ περισσότερο πρὸς τὴν τελείωση καὶ τὴν πληρότητα, καὶ ὅτι ἡ συνείδηση αὐτὴ στηρίζεται στὴν αἴσθησι τῆς ὁράσεως καὶ ἐκφράζεται στὰ ἔργα τοῦ καλλιτέχνου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς συνειδήσεως ὁρατότητος ὑψηλοῦ βαθμοῦ εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἔργων τῆς τέχνης, ὅποτε μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς τέχνης τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι δυνατόν δίχως πολὺ κόπο ν' ἀποκτήσῃ κανεὶς μιὰ γενικὰ ἀνεπτυγμένη εἰκόνα περὶ τοῦ κόσμου, δηλαδή μιὰ κοσμοθεωρία. Ὅμως ἡ ὑψηλὴ αὐτὴ συνείδηση τῆς πραγματικότητος, δὲν εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὰ ἔργα τῆς τέχνης, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐνέργεια, ὅπου μέσα συντελεῖται ἡ γένεση αὐτοῦ ποὺ ὀνομάζομε ἔργο τέχνης. Τὰ ἔργα τῆς τέχνης αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ εἶναι νεκρὰ κτήματα. Τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὰ προσθέτουν κάτι περισσότερο σ' ὅ,τι ἤδη εἶναι ὁρατὸ προτοῦ δημιουργηθοῦν, δὲν ὠφελεῖ καθόλου γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς συνειδήσεως. Καὶ τὰ ἔργα τῆς τέχνης μένουν ἀντικείμενα ἀπλῶν παραστάσεων τῆς ὁράσεως, ὅπως κάθε ἄλλο ἀντικείμενο. Τὰ νεκρὰ ὅμως αὐτὰ κτήματα μπορούμε νὰ τὰ ζωντανέψωμε, καὶ τοῦτο γίνεται, ὅταν ἐπιχειρήσωμε νὰ μετατεθοῦμε κι ἐμεῖς σ' ἐκείνη τὴ ζωντανὴν ἐνέργεια τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Τότε θὰ δοκιμάσωμε τὴν ἐμπειρία ὅτι πρέπει νὰ παραιτηθῶμε ἀπὸ κάθε περιληπτικὴ καὶ γενικὴ συνείδηση, γιὰ νὰ μπορέσωμε ἔστω νὰ πλησιάσωμε τὴ στιγμὴ ἐκείνη τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ὅπως τὴ ζῇ ὁ καλλιτέχνης «πρὸ τοῦ ὁρατοῦ φαινομένου», ὅταν δηλαδή ἐνεργῇ δημιουργικῶς.

Ἐκτὸς αὐτοῦ ὑπάρχουν πεδία τοῦ ὁρατοῦ, ὅπως εἶναι τὸ πολὺ μεγάλο, τὸ πολὺ μικρό, τὸ πολὺ μακρινό, τὸ πολὺ κινητό, ποὺ δὲν εἶναι δυνατόν μὲ καμμία καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια νὰ ὑψωθοῦν ἀπ' ὅ,τι εἶναι. Σ' αὐτὰ τὰ πεδία τῆς ἀντιλήψεως τῶν αἰσθήσεων εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν ἐννοιολογικὰ ἐπιτεύγματα καὶ μάλιστα σὲ μεγάλο βαθμό, ἐνῶ ἐποπτικὰ ἐπιτεύγματα δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ μόνον σὲ πολὺ ἀτελῆ βαθμό. Ὑπάρχουν ἄλλα πεδία τοῦ ὁρατοῦ, ὅπως τὸ πολὺ ἀπλό, τὸ ἀσήμαντο καὶ ἀφανές, ὅπου εἶναι δυνατόν ἐποπτικὰ ἐπιτεύγματα, ἐποπτικὲς ἐπιτυχίες, ὅπου ὅμως ὁ καλλιτέχνης παρακινεῖται νὰ ἐνεργήσῃ μὲ τὸν κίνδυνο νὰ θεωρηθῇ ὁ ἴδιος ὡς ἀπλοϊκὸς ἢ ἰδιότροπος. Συνεπῶς ὁ σκοπός, ὁ προορισμός τῆς καλλιτεχνικῆς ἐνεργείας δὲν εἶναι νὰ παρουσιάσῃ ἐποπτικὰ ὅλη τὴ σφαῖρα τῶν ὁρατῶν φαινομένων. Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ ὁρατοῦ μένει διὰ παντὸς σὲ ὑποτελεῖς καταστάσεις τῆς συνειδήσεως καὶ προσλαμβάνει ἀνώτερη μορφή καὶ ὑπαρξὴ μόνον ἐννοιολογικῶς, δηλαδή μὲ τὴν ἐννοια καὶ ποτὲ μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ μορφή. Ἐνα πολὺ μικρὸ μέρος τῆς ὁρατῆς αὐτῆς ὕλης κάπου-κάπου τὸ ἐπεξεργάζεται ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια καὶ τὸ ὑψώνει στίς καταστά-

σεις τῆς συνειδήσεως, πού σ' αὐτήν τὴν ἐνέργεια προσλαμβάνουν κάποια ἀνώτερη ὑπαρξη, μορφή.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀποσαφηνίσουμε ἀκόμα κάτι: γίνεται λόγος, ὁμιλοῦμε γιὰ τὴν ἐξέλιξη, πού ὑφίσταται ἡ συνείδηση ἐνὸς ὁρατοῦ κόσμου μέσα στὴν πλαστικὴ ἐνέργεια τοῦ καλλιτέχνου. Ἔτσι συνηθίζουμε σχετικῶς γι' αὐτὸ πού βλέπομε, γι' αὐτὸ πού προσφέρεται στὰ μάτια μας, νὰ μιᾶμε ὥσάν νὰ εἶναι ἄπειρο. Ἀθελά μας ἐγείρεται ἡ σκέψη μέσα μας, ὅτι εὐρίσκόμεθα μπροστὰ στὸ ἄπειρο, ὅταν βυθιζόμαστε στὴ θεώρηση τοῦ κόσμου, ὅταν ἀπὸ τὸ κοντινὸ προχωροῦμε στὸ μακρινὸ καὶ ἀπὸ τὸ μικρὸ στὸ μεγάλο καὶ ὅταν δοκιμάζουμε τὴν ἐμπειρία ὅτι πέρα ἀπὸ τὸ πιὸ μεγάλο ὑπάρχει κάτι μεγαλύτερο καὶ πέρα ἀπὸ τὸ πιὸ μικρὸ κάτι μικρότερο. Μὲ ἓνα προαίσθημα φρίκης προσβλέπομε σ' αὐτοὺς τοὺς κόσμους, πίσω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑπάρχουν πάντοτε πιὸ μακρινοὶ καὶ ἀκόμα πιὸ μακρινοί. Ὅμως ἡ ἀπειρία, τὸ ἄπειρο τοῦτο, εἶναι ἓνα νοούμενο, δὲν εἶναι ποτὲ δεδομένο στὴν αἴσθηση τῆς ὁράσεως, ἀλλὰ μόνον στὴ διάνοιά μας. Ἄν τὸ σκεφθοῦμε καλά, γιὰ τὴν αἴσθηση τῆς ὁράσεως δὲν ὑπάρχει τὸ ἄπειρο. Τὰ μάτια μας τουναντίον ἔχουν ἀπέναντί τους, ἐνώπιόν τους κάτι τὸ πεπερασμένο. Ὁ κόσμος εἶναι γιὰ τὰ μάτια μας πάντοτε πεπερασμένος, κάπου τελειώνει, καὶ μάλιστα ἐκεῖ ὅπου φθάνει ἡ ἀκτῖνα δράσεως τῆς ὁράσεώς μας. Ἐφ' ὅσον συμπεριφερόμεθα μόνον ὀπτικῶς, ὁ κόσμος εἶναι γιὰ μᾶς πεπερασμένος, ἔχει τέλος, δὲν εἶναι ποτὲ ἄπειρος. Καὶ ὅμως ὑπάρχει ἓνα ἄπειρο, πού δὲν ἀνήκει στὸν κόσμο τῆς διανοίας, ἀλλὰ εἶναι ἓνα ἄπειρο τοῦ ὁρατοῦ κόσμου. Μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ ἄπειρο εὐρίσκεται πάντοτε ὁ καλλιτέχνης καὶ ὁποῖος μπορεῖ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ. Τὸ ἄπειρο τοῦτο παρουσιάζεται ἐκεῖ ὅπου μέσα στὴν ἀντίληψη τῶν ματιῶν ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς ἢ προσπάθειας ἐκείνης, ἢ ὁποία τις προσλαμβανόμενες παραστάσεις τις ἀνεβάζει ὀλοένα καὶ σὲ ὑψηλότερη σαφήνεια καὶ ὀριστικότητα. Ἐδῶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ σφαῖρα τοῦ ὁρατοῦ πράγματι ἓνα ἄπειρο, ἐπειδὴ τοῦτο παρουσιάζεται μέσα σὲ μιὰ ἐνέργεια, γιὰ τὴν ὁποίαν ὑπάρχει μόνον μιὰ συνεχῶς ἀνανεουμένη προσπάθεια, ὅχι ἓνας σκοπὸς τὸν ὁποῖον μπορεῖ ποτὲ κανεὶς νὰ ἐπιτύχῃ.

Εἶναι γιὰ μᾶς αὐτονόητο ὅτι μόνον μὲ τὴν ὑπαρξή μας εἶναι δεδομένο ὅ,τι μποροῦμε νὰ εἰποῦμε ὅτι ὑπάρχει. Τοῦτο ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ παρεξηγηθῇ, καὶ χρειάζεται μιὰ ἐπεξηγήση. Μὲ τὴν ἀπλὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τις αἰσθήσεις του καὶ τις πνευματικὲς του διαθέσεις, δὲν ἔχομε καμμία ἐγγύηση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος νὰ ἀνήκῃ, νὰ εἶναι κοινὸς σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Μέσα στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει μόνον ἡ ἐγγύηση γιὰ τις δυνατότητες νὰ γεννηθῇ ἐκεῖνο πού λέμε ὅτι ὑπάρχει, ἐπειδὴ τοῦτο τὸ κατέχομε σὲ μορφὲς πού μορφώνουμε, δημιουργοῦμε μόνοι μας. Ἡ πραγμάτωση ὅμως αὐτῆς τῆς δυνατότητος γίνεται μέσα σὲ

μιὰ ἐνέργεια ποὺ ἀναπτύσσει ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Ὅχι στὸν ἄνθρωπο ἀλλὰ διὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀποκαλύπτεται αὐτὸ ποὺ ἐννοοῦμε, ὅταν μιλάμε γιὰ φύση, γιὰ εἶναι, γιὰ πραγματικότητα, γιὰ κόσμο. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει στὴ διάθεσή του πολλοὺς δρόμους γιὰ νὰ προχωρήσῃ στὴν κατάκτηση τῆς πραγματικότητος. Οἱ δρόμοι αὐτοὶ ὅμως ἀνοίγονται πάντα μὲ τὴ δική του ἐνέργεια. Στὸν καθένα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δρόμους εἶναι δυνατὸν ὁ ἄνθρωπος νὰ φθάσῃ σὲ ἀπεριόριστο βαθμὸ ἐξελίξεως. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ δρόμοι εἶναι ἄπειροι, καὶ δὲν ὁδηγοῦν σὲ μία ὁλοκληρωτικὴ κατοχὴ καὶ ἀπόκτηση τῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ ὅσο ἀναπτύσσονται, τόσο ἀπομακρύνονται ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Γι' αὐτὸ ἡ ἀπόκτηση, ἡ κατάκτηση τῆς πραγματικότητος, ὅσο πιὸ ὀριστικὲς εἶναι οἱ μορφές ποὺ ἀναπτύσσονται σὲ καθένα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δρόμους, τόσο καὶ πιὸ μονομερὴς γίνεται.

Τὴν ἐμπειρία αὐτὴ δοκιμάζει ὁ ἄνθρωπος σήμερα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐποχὴ μὲ τὴν κατάκτηση τῆς ἐπιστήμης, ὅπου ὁ ἓνας δρόμος τῆς ἐπιστήμης χωρίζεται σὲ πολλούς. Ἀνεξαρτήτως ὅμως ἀπ' αὐτὸ ἐμεῖς ἐδῶ ἐνδιαφερόμεθα κυρίως γιὰ τοὺς βασικοὺς, χωριστοὺς δρόμους τοῦ πνεύματος, μὲ τοὺς ὁποίους ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν πραγματικότητα. Τὸ νόημα τῆς καλλιτεχνικῆς ἐνέργειας, ποὺ κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἔγκειται σὲ τοῦτο : ὅτι μὲ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ δημιουργοῦμε καὶ παρουσιάζομε ἓνα εἶδος πραγματικότητος ποὺ λέγεται τέχνη. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναλύσωμε ἐδῶ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ στα διάφορα εἶδη τῆς καὶ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἐργάζεται γιὰ νὰ πραγματώσῃ τὴν πραγματικότητα, τὸν κόσμον τῆς τέχνης. Μόνον κατὰ γενικὸ τρόπο θὰ μιλήσωμε γιὰ τὴν ἐνέργεια αὐτὴν καὶ γιὰ τὸ πῶς δημιουργεῖ τὴν πραγματικότητα ποὺ λέγεται τέχνη.

Καὶ πρῶτα-πρῶτα πρέπει ν' ἀποκτήσωμε σαφήνεια γιὰ τὴ σχέση τῆς τέχνης μὲ τὴ φύση. Ὅτι ἡ τέχνη εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴ φύση, τοῦτο εἶναι αὐτονόητο. Οἱ προσπάθειες ὅμως ποὺ γίνονται, ν' ἀντιπαραθέσουν φύση καὶ τέχνη ὡς δύο διαφορετικοὺς κόσμους, κατατείνουν ν' ἀπωθήσουν τὴν τέχνη ἀπὸ τὴ φύση καὶ νὰ ἐπισημάνουν ἢ μᾶλλον νὰ εὑρουν τὸ σημεῖο, τὸ γνῶρισμα ἐκεῖνο, ποὺ πρέπει ὁ καλλιτέχνης νὰ προσθέσῃ κάτι στὴ φύση, γιὰ νὰ τὴ μεταβάλλῃ σὲ τέχνη. Κατὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ ἐνέργεια τοῦ καλλιτέχνου εἶναι ἄσκοπη καὶ περιττή, ἐφ' ὅσον δὲν μπορεῖ στὴν ἀπλὴ ὁρατότητα τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς νὰ προσθέσῃ μία ἀξία, ἡ ὁποία νὰ εἶναι προσιτὴ μὲ τὸ αἶσθημα καὶ νὰ ἔγκειται σὲ κάποια σημασία.

Στὴν ἀντίληψη αὐτὴ ἀντιστρατεύθηκαν πολλοὶ καὶ εἶπαν ὅτι γιὰ τὴν τέχνη δὲν ὑπάρχει ὑψηλότερος σκοπὸς ἀπὸ τὴ φύση. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ εἶναι κατὰ τοῦτο ὀρθή, ὅτι δὲν ὑποβάλλει στὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια κανένα ἄλλο σκοπὸ, παρὰ νὰ παραστήσῃ μὲ πλαστικὸ τρόπο ὅ,τι εἶναι ὁρατὸ στὴ φύση. Ἐξ ἄλλου ὅμως ἔχει μιὰ ἀτέλεια, διότι παραγνωρίζει ὅτι τὰ καλλιτεχνήματα χωρίζονται ἀπὸ ὅ,τι ὀνομάζομε φύση μὲ ἓνα ἀγεφύρωτο

χάσμα. Ὁ λόγος τοῦ χάσματος τούτου ἔγκειται ἀκριβῶς στὸ γεγονός : π ὥ ς γεννιέται ἡ τέχνη. Ἡ ὁρατὴ φύση δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ τὸ χά-ος καὶ ἡ τύρβη τῶν ἐντυπώσεων καὶ τῶν παραστάσεων, οἱ ὁποῖες ἔρχονται καὶ παρέρχονται, καὶ παρὰ τὴν πραγματικότητά των ἐξαφανίζονται ἀνεπιστρεπτὶ καὶ δίχως ν' ἀφήνουν κανένα ἵχνος. Ἡ ὁρατότης αὐτὴ τῆς φύσεως εἶναι ἓνα δῶρο, τὸ ὁποῖον μᾶς προσφέρεται χωρὶς νὰ κάνωμε τίποτα. Βεβαίως ἀκόμα καὶ τὸ πιὸ πενιχρὸ αἶσθημα τοῦ ὁρᾶν, προϋποθέτει ἓνα περίπλοκο γίγνεσθαι, μία περίπλοκη διαδικασία μέσα στὰ αἰσθητήρια καὶ τὰ ἐγκεφαλικά μας νεῦρα. Τὸ γίγνεσθαι ὅμως τοῦτο συντελεῖται μέσα μας, δὲν εἶναι αἰσθητὸ καὶ οὔτε ἡ ὅλη του ἐνέργεια μᾶς γίνεται συνειδητὴ. Ἀπ' αὐτὸ τὸ γίγνεσθαι τοῦ ὁρᾶν, ποὺ εἶναι γενικὸ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ὑψώνεται σὲ μερικούς, σὲ ὀλίγους μία ἐξωτερικῶς αἰσθητὴ ἐνέργεια, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ σὲ ὁρατὴ ἔκφραση, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ καλλιτεχνική.

Εἶναι τώρα φανερό, ὅτι ἡ φύση, ὡς ἓνας κόσμος ὁρατῶν φαινομένων, τῶν ὁποίων τὸ εἶναι καὶ ἡ μορφή στηρίζεται στὴν ἀπλὴ ἐνέργεια τοῦ ὁρᾶν, εἶναι διαφορετικὴ γι' αὐτοὺς ποὺ εἶναι προικισμένοι μὲ τὸ τάλαντο τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἀνοίγεται τὸ χάσμα μεταξὺ τῆς σφαῖρας τῆς ὁρατότητος, ποὺ ὀνομάζεται γενικῶς φύση, καὶ τῶν ὁρατῶν ἐπίσης δημιουργημάτων, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζει μπροστὰ μας ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια. Ὅπου ἀκριβῶς τελειώνει ἡ σχέση τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων μὲ τὴ φύση, ἐκεῖ ἀκριβῶς ἀρχίζει ὁ καλλιτέχνης καὶ τὸ ἔργο του δίδει μία νέα ὁρατότητα στὴ φύση, ἀνοίγει ἓνα καινούριο πεδίο ὁράσεως. Δὲν χρειάζεται νὰ ἐφεύρη ὁ καλλιτέχνης κάτι καὶ νὰ τὸ προσθέσῃ στὴ φύση γιὰ νὰ τὴ μεταβάλλῃ σὲ τέχνη. Ἐξ ἄλλου ἀποκλείεται καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ δημιουργῇ ἡ τέχνη κάτι τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι ἰσότιμο μὲ τὴ φύση. Ὅπου ζητεῖται εἴτε τὸ ἓνα εἴτε τὸ ἄλλο, ἐκεῖ εἶναι βέβαιο ὅτι γίνεται προσπάθεια νὰ μεταβάλλῃ κανεὶς σὲ ἀρετὴ κάποια ἀτέλεια, κάποια ἀνικανότητα.

Ἐξ ἄλλου εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ γνήσια τέχνη δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ φύ σ ι ς , ἀλλὰ ὄχι βέβαια ἡ πενιχρὴ εἰκόνα τῆς φύσεως, ἡ ὁποία προσφέρεται στὰ μάτια ὅλων μας, ἀλλ' ἡ ἀνεπτυγμένη καὶ ὑψηλὴ εἰκόνα τῆς φύσεως, ποὺ γιὰ τὴ δημιουργία της ἀπαιτεῖται ἡ ἐνέργεια ἐκείνη, ἡ ὁποία ὑπάρχει στὸν καλλιτέχνη, καὶ διασπᾷ τὰ ὅρια κοινῶν λειτουργιῶν τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τῆς ἱκανότητος νὰ ἔχῃ κανεὶς παραστάσεις. Ἡ τέχνη διασπᾷ τὴ στενότητα καὶ τὴν πενιχρότητα τῆς αὐτομάτου λειτουργίας τῆς ὁράσεως καὶ τῆς ἀκοῆς, καὶ ἀνοίγει στὸ αἰσθάνεσθαι καὶ στὴν ἱκανότητα τῆς παραστατικῆς δυνάμεως ἓνα καινούριο χῶρο, ὁ ὁποῖος δὲν ὑπάρχει φύσει. Ἡ τέχνη δὲν εἶναι φύ σ ι ς , διότι τέχνη σημαίνει μία ἀνύψωση, μία ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὶς καταστάσεις, ὅπου εἶναι δεσμευμένη ἡ συνείδηση καὶ οἱ καταστάσεις αὐτὲς εἶναι οἱ αὐτόματες φυσικὲς λειτουργίες τῶν αἰσθήσεων. Τὸ χῶρο τῆς αὐτόματης λειτουργίας τῶν αἰσθήσεων ἔρχεται νὰ διασπάσῃ

ἡ τέχνη, χωρὶς ὅμως νὰ καταργήσῃ τὶς αἰσθήσεις. Ἐξ ἄλλου ἡ τέχνη εἶναι φύσις, διότι δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ ἐνέργεια, ὅπου περιχαρὰ κώνεται ἡ ὁρατότης τῆς φύσεως καὶ ὅπου ἐξαναγκάζεται νὰ ἐμφανισθῇ φωτεινότερη καὶ ν' ἀποκαλύψῃ τὸ ἀληθινὸ τῆς πρόσωπο.

Ἴσως εἶναι δυνατόν νὰ συνοψίσῃ κανεὶς ὅλες τὶς ἀξιώσεις ποὺ τίθενται στὸ λειτούργημα τῆς τέχνης σὲ δύο βασικὲς: τὴν ἀξίωση πρῶτον νὰ δημιουργήσῃ ἡ τέχνη ἀξίες αἰσθητὲς (Empfindungswerte) καὶ δεύτερον νὰ φέρῃ στὸ φῶς ἀξίες σημασιολογικὲς (Bedeutungswerte). Δὲν μπορεῖ κανεὶς ν' ἀρνηθῇ ὅτι ἡ τέχνη θέτει μεγάλες ἀξιώσεις στὴν ἱκανότητα τοῦ αἰσθάνεσθαι. Καλεῖ ἡ τέχνη τὸ αἰσθάνεσθαι ν' ἀποδεσμευθῇ ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς αὐτόματης λειτουργίας του καὶ νὰ ὑψωθῇ σὲ ἓνα χῶρο, ὅπου οἱ μορφὲς ὁλοκληρώνονται. Ἐνίστε ἡ τέχνη θέτει ἀπαιτήσεις καὶ στὴ σκέψῃ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν καλεῖ νὰ λειτουργήσῃ μὲ ἰδιαίτερο τρόπο. Τὰ δύο εἶδη τῶν ἀξιών, ποὺ ἀναφέραμε πρὶν καὶ ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν τέχνη, τὰ συναντᾶμε πρῶτα στὴν ἀπλῇ, κοινῇ ζωῇ. Δὲν ὑπάρχει τίποτα μέσα στὸν αἰσθητὸ κόσμον ποὺ νὰ μὴν εἶναι δυνατόν νὰ τὸ ἀξιολογήσωμε εἴτε μὲ τὴ μία εἴτε μὲ τὴν ἄλλη ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς ἀξίες. Ὅταν λοιπὸν καταξιώνωμε τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης, τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας μὲ τὸ αἰσθάνεσθαι ἢ μὲ τὸ νοεῖν, κάνομε κάτι ποὺ γίνεται αὐτόματα στὴν κοινῇ ζωῇ, ἀλλὰ ἡ καταξίωσις αὕτη, ποὺ μᾶς ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν τέχνη, εἶναι ὑψηλότερη, ἀνώτερη. Ἡ τέχνη, μὲ τὴν καταξίωσιν τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλει στὸ αἰσθάνεσθαι καὶ στὸ νοεῖν, μᾶς ἀναγκάζει ν' ἀποσπάσωμε τὸ ὁρατὸ τῆς δημιουργήματος ἀπὸ ὅλον τὸ ἄλλο πλῆθος τῶν ὁρατῶν, ἀπὸ τὴν κοινῇ ὁρατότητα, καὶ νὰ τὸ θεασθοῦμε ἐλεύθερα καὶ ἀδεσμευτα ἀπὸ κάθε τί.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ καλλιτέχνης γίνεται χειροτέχνης, δηλαδὴ καταπιάνεται μὲ τὴν ἐπίπονη ἐπεξεργασία ἑνὸς ὕλικου, γιὰ νὰ παρουσιάσῃ κάτι ὁρατό, ἐξηγεῖται ἂν κανεὶς ἀναλογισθῇ πόσο ἀνελεύθερη καὶ δεσμευμένη εἶναι ἡ ὁρατότης τῆς φύσεως, ἐφ' ὅσον αὕτη ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ αὐτόματα αἰσθήματά μας καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν ροὴ τῶν παραστάσεων μας. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὰ αὐτόματα αἰσθήματα καὶ ἡ αὐτόματη σειρὰ παραστάσεων μέσα μας μᾶς προσφέρουν μία ὁρατότητα μειωμένου βαθμοῦ. Ἡ ὁρατότητα ἐδῶ εἶναι ἀφ' ἑαυτῆς δεδομένη. Ὁ καλλιτέχνης ὅμως δοκιμάζει ὡς πρὸς τὴν ὁρατότητα τὴν ἀκόλουθον ἐμπειρία. Ὅσο περισσότερο συμμετέχει, καὶ μάλιστα ὄχι μόνον μὲ τὰ μάτια του καὶ τὴν παραστατικὴν του δύναμιν, ἀλλὰ μὲ ὅλην τὴν προσωπικότητα καὶ μὲ τὴν ἐνέργειαν τῶν χειρῶν του στὴ διαδικασία τῆς ὁράσεως, τόσο περισσότερο ἀποχωρίζεται ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες σχέσεις του μὲ τὸν ἔξω κόσμον, ἀπὸ τὰ πράγματα, ποὺ εἶχαν πρὶν ἐπάνω του ἐπίδραση. Μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν αἰσθάνεται ἀπλῶς οὔτε ἔχει ἀπλὲς παραστάσεις, ἀλλὰ συμμετέχει στὴν ὁρατότητα τῶν πραγμάτων ὡς ἐνεργὸν ὄν, τοῦ γίνεται ἡ ὁρατότης αὕτη πλήρης συνείδησις, δηλαδὴ ἀκε-

ραιώνεται. Καὶ ὅσο περισσότερο αὐτὴ τὸν γεμίζει μετὰ τὴ ζωντανή της παρουσία, τόσο περισσότερο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ βλέμμα τοῦ κάθε τι ποὺ μετὰ τὴν παρουσία του περιώριζε τὴν ὁρατότητα. Ὁ καλλιτέχνης τώρα μετὰ τὴν ἐνέργειά του, τὴ χειροτεχνικὴ του λειτουργία, ἀποκτᾷ τὴ συνείδηση, ὅτι τοῦ ἀποκαλύπτεται μία προοπτικὴ τῶν πραγμάτων, τὴν ὁποία ἀναλαμβάνει νὰ διαμορφώσῃ κατὰ τρόπο αὐτόνομο καὶ ἀνεξάρτητο.

Πιθανὸν νὰ φαίνεται ὡς μία παραίτηση ἢ ὡς ἓνας περιορισμὸς τὸ γεγονός ὅτι ὁ καλλιτέχνης καταγίνεται μετὰ κάτι εἰδικὸ καὶ συγκεκριμένο, ἐνῶ ἐμεῖς οἱ ἄλλοι, δίχως κανένα κόπο καὶ μόχθο, ἔχομε ἐνώπιόν μας τὴν ἀπέραντη σφαῖρα τοῦ ὁρατοῦ κόσμου. Ὅταν ὅμως συνειδητοποιήσωμε ὅτι ἡ ὁρατότης, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀπλῶς αὐτόματη λειτουργία τῶν ὀφθαλμῶν, ἀνθίσταται σὲ κάθε προσπάθεια ποὺ ἀπαιτεῖ τὴν ἐνέργεια τοῦ καλλιτέχνου, θὰ ἀναγνωρίσωμε ὅτι ὁ περιορισμὸς ἐκεῖνος εἶναι ἀπελευθέρωση. Ὁ περιορισμὸς αὐτὸς μᾶς ἐλευθερώνει ἀπὸ τὴ ρευστότητα καὶ τὴ σύγχυση τῶν παραστάσεων ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν καθημερινὴ ζωὴ. Ἡ ἐλευθερία ὅμως αὐτὴ χρειάζεται πάντοτε ἓνα ὑλικό, μία ὕλη, μάρμαρο, πηλὸ ἢ χρῶμα, δηλαδή πράγματα ὁρατά, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν ἀνώτερο βαθμὸ, τὸν ἀκεραιωμένο βαθμὸ ὁρατότητος, ποὺ ἐπιτυγχάνει ἡ τέχνη.

Ὁ καλλιτέχνης ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἔχει νὰ κάμῃ μετὰ τὴ φύση καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο καταγίνεται μετὰ ἓνα συγκεκριμένο ὑλικό, γιὰ νὰ φέρῃ στὸ φῶς κάτι καινούριο ποὺ δὲν εἶναι οὔτε φύση στὴν κοινὴ ἔννοια οὔτε ἀπλὸ ὑλικό. Ὁ καλλιτέχνης ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἀπογυμνώνει τὴ φύση, ἐφ' ὅσον στὸ δημιούργημά του δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὁρατότητα, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος μεταβάλλει τὸ ὑλικὸ σὲ ἐκφραστικὸ μέσο τῆς ὁρατότητος. Ἔτσι ἡ φύση ὑφίσταται ἐδῶ μία μεταβολή, ἐφ' ὅσον ἀποχρωματίζεται, χάνει σχεδὸν ὅλα τὰ ἄλλα χαρακτηριστικὰ της ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὁρατότητα. Ἐξ ἄλλου τὸ ὑλικὸ ὑποχρεώνεται νὰ ἀρνηθῇ τὸν ἑαυτὸ του, ἐφ' ὅσον περιορίζεται νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἓνα συγκεκριμένο σκοπὸ, τὸ σκοπὸ τῆς μορφῆς. Μετὰ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια ὑποβάλλονται καὶ τὰ δύο, φύση καὶ ὑλικό, σὲ μία μορφωτικὴ διαδικασίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προκύπτει ὅ,τι ὀνομάζομε ἔργο τέχνης, ὅπου ἡ ὁρατότης πραγματώνεται στὴν πληρότητα τῆς μορφῆς ἢ ἡ μορφή ἀκεραιώνει τὴν ὁρατότητα, ἡ ὁποία ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς τέχνης εἶναι ἀποσπασματικὴ καὶ συγκεχυμένη.

Ἐπειτα ἀπ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἔννοια καὶ ἡ σημασία τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς, δηλαδή αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομε μορφή στὴν τέχνη, ἀπομακρύνεται πολὺ ἀπὸ ὅ,τι ὀνομάζει καλλιτεχνικὴ μορφή ἡ κοινὴ ἀντίληψη. Ἡ κοινὴ ἀντίληψη πιστεύει ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ μορφή εἶναι ἀπλῶς μία βελτιωμένη ἐκδοσὴ τῆς ἔξω - καλλιτεχνικῆς, φυσικῆς μορφῆς, ὁπότε κατ' οὐσίαν παραμένομε σὲ ὅ,τι ὀνομάζομε μίμηση. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ὁρατὲς μορφὲς ἔχομε καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς τέχνης, ἀλλοιῶς ἄλλωστε δὲν θὰ μᾶς ἦταν

τίποτε ὁρατῶς προσιτό. Ὅπως εἶδαμε ὅμως, αὐτὲς οἱ ὁρατὲς μορφές εἶναι συγκεχυμένες καὶ ἀόριστες, ἐφ' ὅσον ἡ συνείδηση εἶναι δεμένη μόνον στὰ αὐτόματα αἰσθήματα καὶ στὶς αὐτόματες παραστάσεις. Τὸ καλλιτεχνικὸ γεγονός, ὅπως καὶ κάθε πνευματικὸ γεγονός, ἀποτελεῖ ἓνα τεράστιο βῆμα ἀπὸ αὐτὴν τὴν κατάσταση, ὅπου ἀνήκουν οἱ συγκεχυμένες καὶ ἀόριστες παραστάσεις, πρὸς μία κατάσταση, ὅπου ἐπικρατεῖ σαφήνεια καὶ διαύγεια. Τὸ καλλιτεχνικὸ γεγονός, τὸ ἔργο τέχνης, εἶναι ἓνα βῆμα ἀπὸ τὴν ἀβεβαιότητα καὶ τὴ βουβότητα τῆς ροῆς τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν παραστάσεων μέσα μας πρὸς τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ ὀριστικότητα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἔκφραση. Ἐφ' ὅσον ὅμως μόνον ἡ ἔκφραση, ἡ μορφή εἶναι ἐκείνη, ὅπου μέσα μᾶς φανερώνεται ἡ ὁρατὴ φύση, καὶ ἐφ' ὅσον τοῦτο γίνεται μόνον μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια καὶ δημιουργία, ἔπεται ὅτι ἡ μορφή, ἡ ὁποία πρέπει νὰ προκύπτῃ ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια, δὲν ἀποτελεῖ μία ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴ φύση, ἀλλὰ μία προσέγγιση πρὸς τὴν φύση.

Τὸ ἀνθρώπινο λοιπὸν πνεῦμα πρέπει νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν ἀποσπασματικὴ καὶ συγκεχυμένη ὁρατὴ μορφή, ποὺ τοῦ δίδει ἡ αὐτόματη ὄραση, γιὰ νὰ ἀντικρύσῃ τὴν καθαρὴ καὶ ὀριστικὴ μορφή τῶν πραγμάτων. Τοῦτο ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ μόνον μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα πεδία τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ συγκεκριμένως γιὰ τὸν τομέα τῆς γνώσεως, τῆς ἐπιστήμης. Καὶ στὴν ἐπιστῆμην ἔχομε τὴν ἴδια διαδικασία, δηλαδή τὴ διαδικασία τῆς ἀποδεσμεύσεως τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς αὐτομάτου ὁράσεως, καὶ γενικῶς τῆς αὐτομάτου λειτουργίας τῶν αἰσθήσεων. Μόνον τὸ πνευματικὸ γεγονός ποὺ καταλήγει στὴν ἀντικειμενικὴ μορφή —καὶ τοῦτο εἶναι ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία— ἐκφράζει τὴν ἐσώτατη οὐσία τῆς φύσεως. Ἡ καλλιτεχνικὴ λοιπὸν καὶ ἡ φυσικὴ μορφή ἔχουν τὴν ἀκόλουθη σχέση συναμεταξύ των: ὅτι δηλαδή μόνον μέσα στὴν καλλιτεχνικὴ μορφή εἶναι δυνατόν νὰ εὕρωμε καὶ τὴν ἀληθινὴ φυσικὴ μορφή.

Ὅμως ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία εἶναι τότε μόνον γνήσια καὶ ὑγιής, ὅταν ὅλα τὰ ἔργα, ὅλες οἱ πράξεις τοῦ καλλιτέχνου ἀνάγονται σὲ μιὰ πηγὴ, πρωταρχή, στὸ αἶσθημα τοῦ ὁρᾶν, στὴν ἐνέργεια τοῦ ὁρᾶν· ὅταν μὲ ἄλλα λόγια ὅλη ἡ καλλιτεχνικὴ διαδικασία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ ὄραση, ἓνα ὁρᾶν, ποὺ πραγματοποιεῖται ὄχι μόνον μὲ τὰ μάτια, ἀλλὰ μὲ ὅλο τὸ εἶναι τοῦ καλλιτέχνου. Οἱ μορφές, τὰ ἔργα τέχνης, τὰ ὁποῖα προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ὄραση —καὶ τοῦτο σημαίνει ὄχι ἀπὸ τὴν ἀπλῶς αὐτόματη, ὅσο διαφορετικὰ καὶ ἂν εἶναι— ἀνταποκρίνονται σὲ ὠρισμένες ἀξιώσεις, σὲ ὠρισμένα αἰτήματα, τὰ ὁποῖα θέτει ἡ συνείδηση, τὸ συνειδέναί. στὴν ὁρατότητα. Δὲν πρόκειται βεβαίως ἐδῶ γιὰ καλλιτεχνικοὺς κανόνες ποὺ δίδονται a priori, ἐφ' ὅσον ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια διατηρεῖ τὴν ἀπαίτησή της νὰ φέρνῃ στὸ φῶς πραγματικά, γνήσια καὶ ὄχι φαινομενικὰ ἔργα τέχνης. Ὅπου ὅμως ἡ

καλλιτεχνική ενέργεια μένει πιστή στὸν ἑαυτὸ της, ἐκεῖ αὐτὴ δὲν θὰ ἡσυχάζη, ἐφ' ὅσον τὰ ἔργα της, τὰ ἔργα τῆς τέχνης, δὲν προσλάβουν μία μορφή πὺν νὰ ἔχη συνάμα καὶ τὴν ἀπαίτηση ὅτι εἶναι κανὼν ἢ ὅτι εἶναι σύμφωνα μὲ κανόνα. Καὶ ἐπειδὴ οἱ μορφές, τὰ μορφώματα τῆς καλλιτεχνικῆς ἐνέργειας, ἔρχονται στὸ φῶς, δημιουργοῦνται γιὰ νὰ εἶναι ὁρατά, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ των νομοτέλεια πρέπει νὰ φανερώνεται σ' ἐκεῖνες τὶς ιδιότητες, πὺν εἶναι προσιτὲς στὴν ἐνέργεια τοῦ ὁρᾶν. Ὅλες τὶς ἄλλες ἀπαιτήσεις, ἀπὸ ὅποια πηγὴ καὶ ἂν προέρχονται, πρέπει ὁ καλλιτέχνης χωρὶς ἐπιφύλαξη νὰ τὶς ἀπορρίψῃ, ἐφ' ὅσον τὸν ἐμποδίζουν στὸ ἔργο του. Ἐτσι πρέπει ν' ἀπορρίπτῃ ὁ γνήσιος καλλιτέχνης κάθε ὑπόδειξη, ἐντολὴ ἢ ἀπαίτηση πὺν τοῦ τίθενται ἀπὸ πολιτικά, προσωπικά ἢ ἄλλου εἶδους κίνητρα.

Ἄμα ἀπαλλαγούμε ἀπὸ τὴν προκατάληψη ὅτι ἡ τέχνη πρέπει νὰ ὑπηρετῇ ἄλλους σκοπούς, πὺν ἀνήκουν σὲ ἄλλες σφαῖρες τοῦ πνεύματος, τότε θὰ ἰδοῦμε πράγματι τὴν οὐσία τῆς τέχνης, ἡ ὁποία ἔγκειται στὸ ἐλεύθερο φανέρωμα τῆς ὁμορφιάς. Ἡ τέχνη εἶναι μία αὐτόνομη καὶ ἀνεξάρτητη πνευματικὴ λειτουργία ἢ μᾶλλον λειτούργημα, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται σὲ ὅλους τοὺς μεγάλους πολιτισμούς, δηλαδὴ παντοῦ, ὅπου ἡ ζωὴ ἐπροχώρησε πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ φυσικὴ κατάσταση. Γιὰ τὴν ἀναγκαιότητά της δὲν μπορούμε νὰ προσκομίσωμε κανένα ἄλλο λόγο παρὰ τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς πνευματικὴ ὄντοτης ἀντιλαμβάνεται τὴν ὄρασή του (προκειμένου γιὰ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες) καὶ τὴν ἀκοή του (προκειμένου γιὰ τὴν μουσικὴ καὶ τὴν ποίηση) ὡς νεύματα, ὡς μηνύματα πὺν τὸν ὁδηγοῦν σὲ ἓνα κόσμον τῆς ὁρατότητος καὶ τῆς ἀκουστικότητος, ὅπου δὲν εἶναι πιά τὰ αἰσθητήρια ὄργανα πὺν τὸν ὁδηγοῦν, ἀλλὰ ὠρισμένες δημιουργικὲς ἐνέργειες τοῦ πνεύματός του.

Ὅπου καὶ ἂν στρέψωμε τὸ βλέμμα μας μέσα στὴν ἱστορία, καὶ στὴν προϊστορία τοῦ ἀνθρώπου, ὡς τὰ σκοτεινὰ καὶ ἀπώτατα σημεῖα τῆς παρουσίας του ἐπὶ τῆς γῆς, θὰ συναντήσωμε τὴν καλλιτεχνικὴ προσπάθεια καὶ δημιουργία. Ἄλλοτε ἐμφανίζεται ἡ δημιουργία αὐτὴ πενιχρὴ καὶ ὀλιγαρκῆς, ἄλλοτε πάλι πλουσιοπάροχη καὶ ἄσπυρη. Τὴν πορεία τῆς τέχνης μέσα στὴν ἱστορία τὴ ρυθμίζει τὸ ἐκάστοτε μέτρο τῶν καλλιτεχνικῶν δυνάμεων. Συχνὰ καὶ γιὰ πολὺ καιρὸ, ἐφ' ὅσον ὁ φυσικὸς προικισμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πενιχρὸς καὶ ἀνεπαρκῆς, εἶναι προσιτὰ στὸν ἄνθρωπον μόνον τὰ ἐξωτερικὰ πεδία τῆς σφαίρας τοῦ ὁρατοῦ εἶναι. Θαυμάζομε ὁμῶς καὶ μένομε κατάπληκτοι, ὅταν παρατηροῦμε ὅτι σὲ ὠρισμένους λαοὺς καὶ μέσα σὲ στενὰ χρονικὰ ὅρια, ἔξαφνα ἡ σφαῖρα ἐκείνη τῆς ὁρατότητος μεγαλώνει, ἀνοίγει ὡς τὰ βάθη της καὶ ἔτσι μᾶς ἀποκαλύπτεται ἓνας ὑπέροχος αἰσθητικὸς πλοῦτος, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀνεπανάληπτος.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι καὶ στὴν ἱστορία τῆς τέχνης ἡ παράδοση ἀσκεῖ μεγάλη ἐπίδραση, ἔτσι ὥστε τὸ μεταγενέστερο νὰ δέχεται τὴν ἀντανάκλαση

τοῦ προγενεστέρου. Τοῦτο εὐνοεῖ τὴν ἄποψη μερικῶν ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ ἱκανότης τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴν μακρὰ πορεία τῆς ἱστορίας κινεῖται ἀπὸ τὸ κατώτερο στὸ ἀνώτερο φανέρωμα, ἀπὸ τὴν ἀτελῆ στὴν τέλεια ἐμφάνισή της. Ἡ εὐθύγραμμη ὁμῶς αὕτῃ ἀντίληψη περὶ τῆς πορείας τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ πράγματα, ὅση δύναμη καὶ ἂν ἀποδώσωμε στὴν παράδοση. Ἄν συγκρίνωμε τὴ δύναμη ποὺ ἔχει ἡ παράδοση μὲ τὴ δύναμη ποὺ παρουσιάζει ἡ φύση, θὰ φανῇ ἡ πρώτη πολὺ πενιχρή, ἐνῶ ἡ φύση βλέπομε ὅτι προικίζει τὸν ἄνθρωπο μὲ καλλιτεχνικὰ χαρίσματα, ποὺ διασποῦν τὰ ὅρια τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως. Μὲ τὰ χαρίσματα αὐτὰ ὁ καλλιτέχνης εἶναι πάντοτε πολὺ κοντὰ στὴ φύση καὶ μὲ αὐτὰ εἶναι ποὺ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὴ φύση νὰ τοῦ παρουσιάσῃ τὸ μυστικὸ τῆς ὁρατότητός της, τοῦ ὁρατοῦ φανερώματός της. Ἐδῶ ἀκριβῶς ὀφείλεται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ ἐργασία μένει πάντοτε ἀποσπασματικὴ. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία παρουσιάζεται ὡς μία προσπάθεια νὰ εἰσχωρήσῃ ὁ καλλιτέχνης στὴ σφαῖρα τοῦ ὁρατοῦ. Εἶναι, τῆς ὁρατότητος, καὶ τὸ ὁρατὸ τοῦτο εἶναι νὰ τὸ ἀφομοιώσῃ πλαστικὰ μὲ τὴ συνείδησή του. Ἀντίθετα, ἂν ἀκολουθήσωμε τὴν ἰδέα ὅτι ἡ τέχνη παρουσιάζει εὐθύγραμμη πρόοδο μέσα στὴν ἱστορία, τότε καταλήγομε σὲ παρανοήσεις τῆς ἱστορικῆς δημιουργίας. Ἐτσι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ εἰπῇ μὲ παράδοξο τρόπο, ὅτι ἡ ἀποστολὴ τῆς τέχνης, ἂν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος γι' αὐτήν, εἶναι πάντοτε ἡ ἴδια, στὸ σύνολό της ἄλυτη καὶ ἀκατόρθωτη καὶ θὰ εἶναι πάντα ἄλυτη, ἐφ' ὅσον τοῦτο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Συνήθως γιὰ νὰ κατανοήσουν οἱ ἄνθρωποι τὸ ἔργο τῆς τέχνης καταφεύγουν εἴτε στὴν αἰσθηματολογία εἴτε στὴ διανοητικὴ ἐνέργεια, καὶ ἄλλοτε μὲν τὰ ἀναμιγνύουν, καὶ τοῦτο συμβαίνει στὰ στρώματα τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἔχουν κατώτερη μόρφωση, ἄλλοτε πάλι τὰ χωρίζουν αὐστηρά, ὅποτε προσπαθοῦν νὰ προσδώσουν στὸν τρόπο τῆς κατανοήσεως αἰσθηματολογικὸ ἢ διανοητικὸ ἔνδυμα φιλοσοφικῶν ἀρχῶν καὶ ἐπιστημονικῶν μεθόδων. Κατὰ βάθος ὁμῶς οὔτε μὲ τὸν ἓνα οὔτε μὲ τὸν ἄλλο τρόπο προχωροῦν πέρα ἀπὸ μία ἐξωτερικὴ σχέση μὲ τὴν τέχνη. Ὅμως δὲν ὑπάρχει κανεὶς ἄλλος τρόπος νὰ κατανοήσωμε τὸ ἔργο τῆς τέχνης ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ συμπεριφορὰ πρὸς αὐτό. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ κατανόηση τῶν ἔργων τῆς τέχνης πρέπει νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν δρόμο ποὺ ἀκολούθησε ὁ δημιουργὸς του. Ὅποιος κατὰ τὴν συμπεριφορὰ του πρὸς τὸ ἔργο τῆς τέχνης δὲν κατάρθωσε νὰ ἐλευθερωθῇ εἴτε ἀπὸ τὸ αἰσθηματολογικὸ εἴτε ἀπὸ τὸ διανοητικὸ ἐνδιαφέρον, αὐτὸς δὲν ἔχει ἀκόμη φθάσει στὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου ξεκινάει ὁ καλλιτέχνης καὶ συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ εἰσέλθῃ στὸν κόσμον, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ πλήρωμα τῆς καλλιτεχνικῆς συνειδήσεως.

Δὲν ὑπάρχει ἄλλο ὄργανο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν παρὰ ἡ καθαρὴ ὄραση, τὸ ὁλοκάθαρο ὁρᾶν, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε αἰσθημα-

τολογία, όπως δὲν ὑπάρχει ἄλλο ὄργανο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς μουσικῆς ἀπὸ τὴν καθαρὴ, κατακάθαρη ἀκοή. "Όταν ἀναμιγνύη κανεὶς εἴτε στὴ μία εἴτε στὴν ἄλλη περίπτωση αἰσθηματολογικὲς καταστάσεις ἢ λογικὲς, διανοητικὲς συλλήψεις, δὲν κατορθώνει νὰ εἰσέλθῃ στὸν χῶρο τῆς τέχνης, ὅπου ἡ ἀπλὴ παρουσία τοῦ κάλλους προξενεῖ στὴ συνείδηση ὅ,τι ὀνομάζομε αἰσθητικὴ ἱκανοποίηση. "Όμως τόσον ἡ καθαρὴ ὄραση ὅσον καὶ ἡ καθαρὴ ἀκοή εἶναι ἐκεῖνη, ἡ ὁποία ἔχει προσπεράσει τὴν αὐτόματη λειτουργία της, τὴν φυσικὴ τῆς κατάστασι, καὶ ἔχει προχωρήσει στὴ θέαση καὶ τὴν ἀκρόαση τῆς ἀκεραιωμένης μορφῆς, τὴν ὁποίαν μόνον ὁ καλλιτέχνης φέρνει στὸ φῶς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ζήσει κανεὶς τὴν ἐνέργεια ἐκεῖνη ποὺ ζῇ ὁ δημιουργὸς τοῦ ἔργου, ὁ ὁποῖος μεταπλάθει τὴ φύση σὲ τέχνη, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ κατανοήσῃ τὸ ἔργο τῆς τέχνης καὶ τὴ γλῶσσα του. Τί ὠφελεῖ ἡ ἀπλὴ ὄραση, ὅταν τὸ ὄραν δὲν γίνεται μέσα μας δράση, ἐνέργεια, ἡ ὁποία νὰ ἀφομοιώσῃ τὴν ὁρατότητα τοῦ ἔργου τῆς τέχνης εἰς τὸ ἀκέραιον;

Βεβαίως πρέπει ἐδῶ νὰ ὁμολογήσωμε ὅτι κατὰ βάθος εἶναι ὁ καλλιτέχνης ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος κατανοεῖ τὸν καλλιτέχνη, καὶ ὅτι ἡ τέχνη, ἂν καὶ προσφέρεται στὰ μάτια ὅλων τῶν ἀνθρώπων, δὲν εἶναι προσιτὴ στὸ μεγαλύτερο πλῆθος τῶν ἀνθρώπων. "Όποιος δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ προχωρήσῃ πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο, ὅπου σταματᾷ ἡ φύση, δηλαδὴ νὰ προχωρήσῃ πέρα ἀπὸ τὸ αὐτόματο ὄραν πρὸς τὴ δράση, γιὰ νὰ μπορέσῃ ν' ἀκεραιώσῃ μιὰ μορφή, αὐτὸς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καταλάβῃ τὴν τέχνη, νὰ εἰσέλθῃ στὸν ναό της. "Ό καλλιτέχνης ὅμως, ὅπως καὶ κάθε πνευματικὸς ἄνθρωπος, προηγεῖται ἀπὸ ὅλους ὅσους τὸν κατανοοῦν, καὶ φθάνει πάντοτε μόνος ἐκεῖ, ὅπου εὐρίσκονται τὰ ἔργα τῆς δημιουργίας του. Ποιὸς καλλιτέχνης καὶ ποιὸς πνευματικὸς ἄνθρωπος —καὶ ὅταν εὐρίσκη ἀπήχηση ἀπὸ ἀνθρώπους καὶ ὅταν τιμᾶται καὶ θαυμάζεται— θὰ πιστέψῃ, ὅτι πράγματι ἔχει κατανοηθῇ ἀπὸ τοὺς ἄλλους; Τὸ ὕψιστο σημεῖο τῆς δημιουργίας του καὶ τὰ ὅρια τῶν ἱκανοτήτων του εἶναι μυστικὰ ἀποκλειστικά δικά του. "Η κατανόηση συνεπῶς, τὴν ὁποίαν ὁ καλλιτέχνης εὐρίσκει στοὺς συνανθρώπους του, εἶναι πάντοτε μία προσέγγιση, ἓνα πλησίασμα τοῦ δρόμου, τὸν ὁποῖον ὁ ἴδιος ἀνοίγει, γιὰτὶ ἡ δημιουργικὴ διαδικασία, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται μέσα του καὶ μέσῳ τῆς ὁποίας ἀναπτύσσεται τὸ ἔργο τῆς τέχνης, εἶναι ἀνεπανάληπτη. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ κατανόηση ἀπὸ τοὺς ἄλλους δὲν μπορεῖ νὰ συμπέσῃ μὲ τὴ δημιουργικὴ ἐνέργεια τοῦ καλλιτέχνη. "Ό,τι ὑπάρχει μέσα στὸν καλλιτέχνη ὡς ἀνεπτυγμένη ἱκανότητα καὶ ὡς δημιουργικὴ ἐνέργεια, τοῦτο παρουσιάζεται στὸ φιλότεχνο ἄνθρωπο ὡς ἀνάγκη, τὴν ὁποίαν ὅμως μόνος του δὲν μπορεῖ νὰ πληρώσῃ, καὶ τοῦτο τὸν ὁδηγεῖ πρὸς τὴν τέχνη καὶ τὴν ἀπόλαυσή της. "Ό φιλότεχνος ὅμως κατορθώνει νὰ πλησιάσῃ ὅ,τι δημιουργεῖ ὁ καλλιτέχνης μόνον ἐφ' ὅσον εἶναι φύσει πρὸς τοῦτο διατεθειμένος. Μόνον τότε θὰ ξεπεράσῃ τὴν ἀπλὴ ὄραση καὶ θὰ προχωρήσῃ στὴν

κατανόηση τῆς ἐνέργειας, ποὺ ἀπαιτήθηκε γιὰ νὰ γεννηθῇ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, καθὼς δὲ προσπαθεῖ νὰ συνειδητοποιήσῃ αὐτὴν τὴν ἐνέργεια καὶ νὰ ἀκολουθήσῃ τὰ ἴχνη της, ἀποτραβιέται ἀπὸ ὅλα τὰ λοιπὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη συμπεριφορᾶς καὶ ὑψώνεται στὸν καθαρὸ χῶρο τῆς τέχνης, ὅπου τὰ ἔργα, τὰ καλλιτεχνήματα, τὸν βλέπουν καὶ τὰ βλέπει χωρὶς νὰ ζητῇ τίποτε ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Ἐδῶ ἀποκαλύπτεται τὸ καθαρὸ κάλλος στὸ φιλότεχνο θεατῇ.

Ἄλλα κείμενα τοῦ συγγραφέως σχετικὰ μὲ τὴν Αἰσθητικὴ: *Φιλοσοφία τῆς Τέχνης*, Ἀθῆναι (Ἐλευθερουδάκης) 1929.—Κεφ. *Ἡ Ποίηση*, εἰς *Σύστημα Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς*, Ἀθῆναι 1965⁴ (1947) σελ. 47-61.—*Τέχνη καὶ Φιλοσοφία*, εἰς «Δώδεκα Διαλέξεις», Ἀθῆναι (Ἐθνικὸν Θέατρον) 1961 (= *Φιλοσοφία καὶ Ζωή*, σελ. 338-50).—*Τέχνη καὶ κάλλος*, «Χρονικὰ Αἰσθητικῆς» 1 σελ. 18.—*Ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ Πλάτωνος*, εἰς «Πανηγ. τόμος 125ετηρίδος Ριζαρείου Σχολῆς», Ἀθῆναι 1969, σελ. 429-56.

LE PRINCIPE DE LA CRÉATION ARTISTIQUE

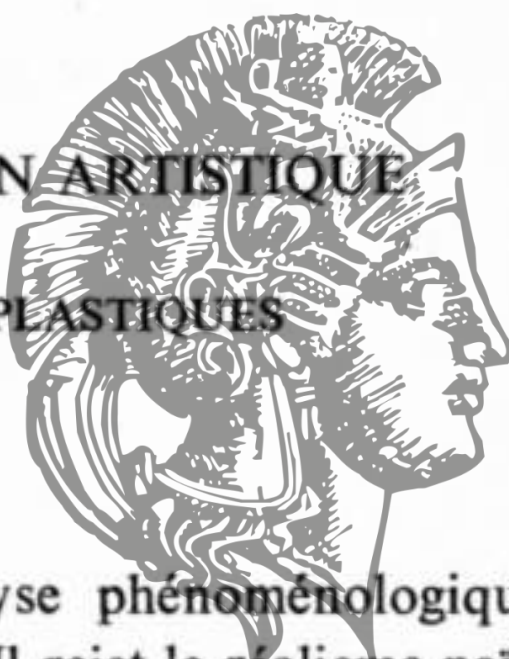
THÉORIE ESTHÉTIQUE DES ARTS PLASTIQUES

Résumé.

L'auteur procède par une analyse phénoménologique de la notion du réel et du phénomène de la langue. Il rejette le réalisme naïf et la thèse dogmatique d'un monde de représentations toutes faites et pose que le réel est connaissable en tant qu'effet d'un processus psychophysique. La langue est une forme de mouvement expressif, un geste phonétique; son essence réside dans ce qu'elle est à la fois sensible et compréhensible par l'intelligence d'autrui. La langue forme le réel; elle objectivise les événements intérieurs toujours changeants et rend l'homme capable de dominer le monde par l'esprit. La langue ne signifie pas un étant, elle constitue elle-même un être. Cet être, tout en nous permettant de nous libérer de simples impressions, appauvrit le psychique, en imposant à l'esprit des limites: la langue est à la fois conquête de l'homme et sacrifice de son trésor émotionnel.

Non seulement la langue, mais aussi le sentir, le représenter, le penser sont astreints à la limitation quant à l'acquisition d'une image complète d'un objet sensible de la conscience.

L'analyse de la formation de l'objet sensible est basée sur l'examen de l'acte de voir. L'acte de voir est en connexion avec nos propres besoins

et nos dispositions individuelles. Le sensible, en lui-même, n'est point une forme achevée; il reste inachevé et fragmentaire. L'analyse de la création des arts plastiques prend son point de départ dans la constatation selon laquelle la perception du monde extérieur par les organes de la vue permet de développer la matière visible en forme achevée. C'est là un acte de la conscience qui constitue un des modes expressifs de la vie humaine. La création artistique n'est pas due à l'imitation, elle est en connexion avec le processus de la vision. La création artistique prolonge l'acte automatique du voir, elle développe le fini visuel à un infini de l'agir, à un effort de renouvellement des formes. L'oeuvre artistique est le produit de la transformation de l'automatisme de la vision en expression, en activité plastique.

C'est là le point qui permet d'établir le parallèle entre la langue et les arts plastiques: la première est forme de développement de la pensée humaine; les arts sont formes de développement du processus de la vision. Dans les deux cas l'homme s'avère créateur des formes réelles qui ont la marque de l'originalité.

L'auteur, insistant sur cette différence spécifique du voir artistique—ce dynamisme du voir— procède à la distinction entre la position dianoétique du savant à l'égard de la nature et la relation particulière de l'artiste avec elle. Du même coup, il rejette la thèse qui fait provenir l'art des causes d'ordre uniquement affectif; l'artiste, soutient l'auteur, possède naturellement la capacité de communiquer énergiquement avec la nature; dans cette communication la vision créatrice et l'excitation sentimentale coïncident; chez l'artiste le vécu intérieur du voir et la capacité de s'exprimer dépassent le commun.

L'analyse qui suit est une reprise de la problématique de la relation de l'art avec la nature. L'essentiel de l'analyse réside dans la thèse qui rejette l'identification des deux grandeurs; l'art n'est pas la nature, il est sublimation de la nature, expression libre du Beau et fonction autonome de l'esprit.

Le rejet de l'exclusivité du facteur sentimental ou du facteur dianoétique dans la création artistique commande la théorie de la compréhension de l'oeuvre d'art. Seul le comportement artistique à l'égard de cette oeuvre permet sa compréhension. Cela signifie que l'on doit être capable de se réaliser à nouveau le processus de la création. C'est pourquoi, tout compte fait, l'authentique compréhension d'une oeuvre artistique n'est que l'apanage de l'artiste.

Athènes

J. N. Θεοδωρακόπουλος